

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ»

СІМ ЧУДЕС УКРАЇНИ

Київ 2011

ББК 91.9:63+63.3(4УКР)-7Я1

Сім чудес України / авт.-упоряд. О. О. Галганова ; наук. ред. В. О. Кононенко ; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». – К., 2011. – 108 с.

Видання містить інформацію про науково-популярні, публіцистичні, художні, образотворчі твори друку, наукові праці та публікації в журналах, присвячені найпопулярнішим історико-архітектурним пам'яткам України, що були визначені всеукраїнським конкурсом «Сім чудес України» в 2007 році.

Розраховано на бібліотечних працівників, викладачів та студентів гуманітарних факультетів, учителів і старшокласників, краєзнавців, широкий читацький загал.

Автор-упорядник

О. О. Галганова

Науковий редактор

В. О. Кононенко

ISBN 978-966-7547-54-7

© Державний заклад
«Національна парламентська
бібліотека України», 2011

**УКРАЇНА: КРАЇНА, ЯКУ МИ ЛЮБИМО,
ДЕРЖАВА, ЯКОЮ МИ ПИШАЄМОСЯ**

Загальнонаціональний проект «7 чудес України» задумувався для того, щоб показати українцям і світу історично значиме, архітектурно витончене, туристично привабливе, одним словом, – красиве та унікальне обличчя нашої держави. Ми прагнули продемонструвати велич української історії не лише у формі гіпотез і казкових легенд.

Таке бажання було не тільки в ініціаторів акції «7 чудес». Це прагнення українських інтелектуалів, патріотів та звичайних громадян, які протягом багатьох століть через різні обставини були розкидані по різних країнах, писали різними мовами, але пишалися як українським походженням, так і своєю українськістю.

На жаль, попри доступність та відкритість інформації, середньостатистичний українець знає про те, що Україна має багату культуру та цікаву історію, але йому бракує конкретних знань про перлини вітчизняної історії, культури, архітектури, туризму тощо. Ідея віднайти 7 чудес України не була новою, про неї говорили багато й раніше. Проте амбітність нашої мети полягала в тому, щоб втілити її в життя.

За результатами голосування тисяч небайдужих громадян України та експертів, було обрано 7 історико-архітектурних чудес України, якими стали – Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», православний монастир Києво-Печерська Лавра, Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця», Національний дендрологічний парк «Софіївка», всесвітньо відома пам'ятка архітектури Софія Київська, давнє місто-держава Херсонес Таврійський та Хортиця – Національний заповідник і найбільший острів на Дніпрі.

Переконаний, названі сім чудес України мають всі підстави стати новими символами нашої держави та її регіонів!

Проект «7 чудес України» у 2007 році не завершився. В 2008–2009 роках було проведено акцію «7 природних чудес України», переможцями якої стали біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонщина), регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» (Миколаївщина), Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області), Мармурова печера (АР Крим), Національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельниччина), озера Світязь (Волинь) та Синевир (Закарпаття).

Один із переможців акції «7 природних чудес України» – біосферний заповідник «Асканія-Нова» – взяв участь у всесвітньому конкурсі «7 нових чудес природи» та, завдяки рекламній кампанії «Покажемо світу природні чудеса України», став одним із 77 природних чудес світу.

У 2010 році розпочався та триває новий етап акції – «7 чудес України: замки, фортеці, палаци». Тож, слідкуйте за інформацією про всеукраїнський проект «7 чудес України» на офіційному сайті чудесної України: <http://7chudes.in.ua>

Микола Томенко, *ініціатор та голова
Організаційного комітету акції
«7 чудес України»*

Від упорядників

Мета довідкового видання «Сім чудес України» – ознайомлення широкого кола читачів з основним масивом книг та публікацій, присвячених визначним пам'яткам матеріальної культури України.

До нього включено відомості про наукові, науково-популярні, публіцистичні, художні, образотворчі видання та публікації в журналах, що вийшли друком в Україні в основному в 2006–2010 рр. За межами покажчика залишилася інформація про підручники і навчальні посібники.

Літературу у виданні згруповано в семи розділах: «Квітка на камені: Національний історико-архітектурний заповідник “Кам’янець”», «Обитель Святого Духа на березі Дніпра: Києво-Печерська лавра. Православний монастир», «Рукотворна перлина України: Національний дендрологічний парк “Софіївка”», «Свята Софія – духовний паладіум України: Всесвітньо відома пам’ятка архітектури Софія Київська», «Українська Троя: Херсонес Таврійський. Давнє місто-державна», «Острів Слави: Хортиця. Національний заповідник і найбільший острів на Дніпрі», «Цитадель на Дністрі: Державний історико-архітектурний заповідник “Хотинська фортеця”».

Кожен розділ починається нарисом, який розкриває особливості пам’ятки, її історію. Далі подано список літератури, який супроводжується анотаціями. Джерела розміщено в логічній послідовності, від загального до конкретного. Потім наводяться бібліографічні записи публікацій, що включають стислу інформацію про пам’ятки, і через зірочки (* * *) – неанотований список літератури для більш детального вивчення теми. Ці відомості подаються за алфавітом прізвищ авторів та назв видань. Окремо виділено довідкову літературу.

Астериском позначено видання, котрі не було переглянуто *de visu*.

Довідковий апарат складається зі списку використаних джерел та іменного покажчика. До іменного покажчика включено прізвища

авторів, укладачів, редакторів та всі імена, які згадуються в бібліографічних описах та анотаціях.

Джерелами пошуку стали посібники поточної державної бібліографії за 2006–2010 рр. («Літопис книг», «Літопис журнальних статей»), каталоги і картотеки Національної парламентської бібліотеки України, Національної історичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національного університету «Києво-Могилянська академія», електронні каталоги ОУНБ, низка журналів, електронні ресурси. Добір літератури завершено в листопаді 2010 року.

КВІТКА НА КАМЕНІ

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

Мій Кам'янець – доля і Мекка,
Яка ж ти, дорого, далека:
Випала карта така мені –
В болючу досвітню годину
До тебе лиш спогадом лину,
Квітко чудесна на камені.

А. М. Коляновський

Над скелястими берегами тихоплинного Смотрича підносяться стіни й вежі древнього міста – одного з найбільш мальовничих у Східній Європі. Недаремно ж Кам'янець-Подільський (Кам'янець на Поділлі, Кам'янець) називають «квіткою на камені», «перлиною Поділля». У недавньому минулому він був політичним, економічним і культурним центром цього краю – історико-етнографічного регіону на південному заході України.

У топографічному відношенні Старе місто в Кам'янці-Подільському не має собі рівних не лише на Поділлі, але й далеко за його межами. Місто знаходиться на скелястому півострові овальної форми (площею 120 га), оточеному глибоким каньйоном Смотрича. Із заходу Кам'янець-Подільський з'єднаний зі Старою фортецею Замковим мостом, що проходить по вузькому скелястому гребеню, а зі сходу – з Новим планом (сучасним центром міста) Новопланівським мостом, збудованим у ХІХ ст.

На території Кам'янця-Подільського люди жили здавна. Тут знаходять знаряддя праці доби верхнього палеоліту (40–30 тис. років тому), старожитності трипільської культури ІV–ІІІ тис. до н. е. (велике селище в урочищі Татарське, декілька місцезнаходжень у Старому місті), поселення черняхівської культури (ІІ–V ст. н. е.). На правому березі Смотрича, в районі Гончарної башти, виявили рештки східнослов'янського селища. Проте міський осередок, як довели археологи І. Винокур і М. Петров, сформувався на території Старого міста в другій половині ХІІ ст. Тоді ж виникло невелике дерев'яне укріплення на території Старої фортеці. Кам'янець входив до складу Пониззя (однієї з областей Галицько-Волинського князівства).

На початку XIV ст. край спустошили татари. Близько 1362 р. Поділлям заволодів великий литовський князь Ольгерд, який передав цю землю своїм племінникам – князям Коріатовичам. Їхньою першою столицею став Смотрич (30 км на північ від Кам'янця).

Легенди розповідають, що під час полювання на оленів брати Коріатовичі потрапили на півострів, оточений водами Смотрича. Вони вирішили збудувати там місто. 7 лютого 1374 р. Юрій і Олександр Коріатовичі надали жителям Кам'янця привілей на самоврядування за магдебурзьким правом (пізніше цим правом користувалася польська громада міста). Близько 1375 р. Кам'янець став столицею Поділля. Літописи приписують Коріатовичам будівництво кам'яної фортеці у місті.

Про Юрія Коріатовича відомо те, що в 1374 р. він став «господарем» Молдавії, проте незабаром був отруєний. У 1374–1380 рр. Поділлям правив Олександр Коріатович. 1375 року, перебуваючи в Кракові, він надав краківським купцям привілей на торгівлю з Поділлям. У 1380–1391 рр. правителем Кам'янця був його брат Костянтин. Останнім із братів Коріатовичів князував наймолодший – Федір, який, за висловом літописця, «з підданства і повинності великого князя литовського вибився».

У 1393 р. Поділля завоював великий литовський князь Вітовт. Федір Коріатович із багатьма подолянами був змушений покинути рідний край та оселитися на Закарпатті. Західне Поділля, разом із Кам'янцем, Вітовт передав польському королеві Владиславу II (Ягайлові).

На межі XIV–XV ст. статус міста ще декілька разів змінювався. Ягайло передав Західне Поділля «на князівських правах» краківському воєводі Спиткові, а після його смерті (1399) – своєму братові, литовському князеві Свидригайлу. Пізніше місто знову стало королівським. У битві під Грюнвальдом (1410) три загони подолян билися у складі польського війська. На їхніх прапорах сяяло сонце – давній символ краю.

У 1411 р. Ягайло поступився Західним Поділлям, Вітовтові, після смерті якого, польський загін, при підтримці місцевої шляхти, в 1432 р. захопив місто. У 1434 р. Кам'янець став центром Подільського воєводства у складі Польського королівства.

Чотири рази в Кам'янці побували польські королі: Ягайло (у 1404, 1410, 1411 і 1417 рр.), двічі – Казимир IV Ягеллончик (у 1448 і 1460 рр.). В 1502 р. король Олександр підтвердив привілеї міста Кам'янця, що надавалися його попередниками. Гербом Подільського воєводства затвердили сонце на білому полі.

Місто вважалось одним із головних бастионів Польського королівства у боротьбі з татарами. В 1430–1630-х роках було відбито понад 40 нападів татар, турок і молдаван. Невипадково середньовічний Кам'янець називали «редутом християнства». На спорудження стін і башт фортеці дали кошти навіть римські папи Юлій II і Лев X.

Населення міста складали три національні громади: руська (українська), польська, вірменська. Кожна з них мала свій магістрат, власне судочинство, герби і печатки.

Найдавніший відомий опис Кам'янецького замку відноситься до 1494 р. Тоді в ньому з боку міста знаходилася брама з баштою, з північного боку – Пільна брама. Гарнізон замку мав на озброєнні 11 гармат і одну велику «тарасницю».

Декілька башт з'явилися на початку XVI ст.: Папська (споруджена на кошти кам'янецького римо-католицького єпископа Якуба Бучацького), башта Ковпак, Біла (кошти на її побудову надав примас Польщі архієпископ Ян Ласький), Рожанка (збудована на пожертву вроцлавського єпископа Креслава з Курозвенок) та ін.

У 40-х роках XVI ст. роботами над посиленням фортеці керував королівський архітектор Якуб Бретфус (Іов Претвич). На башті Новій східній збереглася плита з текстом його присвяти: «1544, Боже, тобі єдиному слава. Іов Претвич, архітектор». У розпорядженні гарнізону фортеці на той час було 14 гармат, 43 гаківниці, 30 аркебузів та 20 мушкетів.

Міські укріплення з кам'яними баштами та стінами з бійницями з'явилися в XV ст.; у XVI – першій половині XVII ст. їх суттєво розбудували. У долині Смотрича спорудили могутні вузли оборони, що одночасно були й шлюзам, – Польську і Руську брами. Через них можна було потрапити до міста, попередньо подолавши броди. У випадку небезпеки шлюзи опускалися і рівень води в річці піднімався.

Кам'янець був визначним центром ремесла і торгівлі. У місті існувало близько 16 ремісничих цехів: різників, пекарів, шевців, ковалів, слюсарів, мулярів, гончарів тощо. Не бракувало також представників художніх ремесел, наприклад золотників, малярів і музик; працювали цирульники та аптекарі.

Ремісничі цехи доглядали за окремими ділянками укріплень. Деякі башти отримали назви відповідних цехів: Гончарська, Різницька, Слюсарська, Кушнірська.

У 1570 р. у місті налічувалося 3 тис. мешканців; 614 дерев'яних і 30 кам'яних будинків. А у 1613 р. державні ревізори нарахували в Кам'янці більше 3 тис. будинків. Після великої пожежі 1616 р. перевагу надавали кам'яному будівництву.

У замку постійно знаходився великий військовий гарнізон. Для зміцнення найбільш небезпечного західного напрямку 1621 р. під керівництвом королівського інженера і генерала артилерії Теофіла Шомберга було споруджено Новий замок за голландським зразком. Високі земляні вали мали вигляд двох напівбастіонів, з'єднаних куртинуою, перед якими вирили глибокий сухий рів; вали й рів обклали каменем.

У XVII ст. у Кам'янці був один із семи артилерійських арсеналів Польського королівства.

Існує переказ, що, побачивши в 1621 р. добре укріплений Кам'янець, турецький султан Осман II запитав: «Хто збудував це місто?». «Сам Аллах», – почув у відповідь. «То нехай Аллах його і здобуває». Промовивши ці слова, султан наказав своєму війську відступати.

У жовтні 1633 р. під стінами Кам'янця зазнало поразки 25-тисячне турецько-татарське військо Аббази-паші.

У 1648, 1651, 1652, 1653 і 1655 роках під мурами міста з'являлися козацькі полки під проводом Б. Хмельницького, М. Кривоноса та І. Богуна, проте їхні спроби взяти твердиню були безуспішними.

12 серпня 1672 р. під стіни Кам'янця підступила 120-тисячна армія турецького султана Магомета IV. Гарнізон фортеці, за свідченням активного учасника оборони С. Маковецького, налічував всього 1 060 осіб, у тому числі 24 драгунів Юрія Володийовського.

Після двох тижнів важких боїв командування гарнізону вирішило капітулювати. Під час переговорів (26 серпня) вибухнув пороховий погріб, у результаті чого загинуло близько 500 оборонців, у тому числі й найвідоміший герой оборони («Гектор кам'янецький») Юрій Володийовський. За умовами капітуляції, польські війська та багато мешканців покинули місто.

Після укладення Бучацького договору (у жовтні 1672 р.), який закріпив Поділля за Туреччиною, Кам'янець став центром еялету – адміністративно-територіальної одиниці Османської держави.

У 1681 р. місто налічувало всього 3 тис. жителів, серед яких було чимало вихідців із Балкан. Неподалік від фортеці турки поселили татар. Ця місцевість і до сьогоднішнього дня зберегла назву «Татарське».

За турецького панування багато будинків розібрали на дрова та будматеріали, що пішли на ремонт замкового мосту (з того часу його звуть Турецьким).

Сьогодні про 27-літнє турецьке перебування на Поділлі нагадує мінарет, прибудований із заходу до кафедрального костюлу, мімбар

мулли, що колись знаходився в Домініканському костьолі (тепер – у кафедральному), руїни гарему, Турецький бастион та будинок турецького намісника.

Турецький гарнізон міста налічував 6–7 тис. людей та мав на озброєнні 227 гармат і 14 катапульт. У кінці 80-х років XVII ст., коли біля впадіння річки Збруч у Дністер польськими військами було збудовано фортецю Окопи, становище окупантів особливо погіршилось.

Проти Туреччини успішну війну вела коаліція європейських держав. У 1699 р., за умовами Карловицького мирного договору, Кам'янець повернули Польщі.

Для відродження Кам'янця польський сейм на 10 років звільнив його від податків та підтвердив всі привілеї ремісничих цехів. Відтак місто стало швидко відбудовуватися. Почалася також забудова на території Руських і Польських фільварків.

У місті заклали свій монастир отці тринітари, що збирали пожертви задля викупу християн із турецької неволі. В 1712 р. родина Гораздовських з Кам'янця придбала для сестер домініканок будинок, що був неподалік францисканського костьолу. Тут було збудовано костьол Архангела Михаїла.

1737 р. почалися реставраційні роботи у домініканському костьолі. Кошти для цього виділив Михайло Франц Потоцький. До костьолу добудували дзвіницю, її фронтон оздобили фігурами. Над входними дверима встановили пам'ятну плиту й розмістили символ домініканців – зображення пса з палаючим смолоскипом, що трактувалося як символ особливої відданості та вірності Богові – *domini canes*, «пси Господні». Гербом Потоцьких «Пилява» прикрасили стіни і двері костьолу, а над другим поверхом встановили великий герб Потоцьких. Костьол прикрасили численні образи й розписи. З північного боку до нього прибудували дім, у якому мешкав М. Потоцький. Він прожив тут кілька останніх років життя і був похований у каплиці св. Домініка.

У 1710–1785 рр. роботи з укріплення міста проводилися під керівництвом Арчибальда Гловера, Міхала Кучиньського, Кристіана Дальке, Стефана Маковецького.

Особливо багато для міста зробив архітектор і військовий інженер голландського походження Ян де Вітте. У 1754 р. за його проектом у Кам'янці перебудували й реконструювали будинок ратуші. У 1768–1785 рр. Ян де Вітте був комендантом міста і прикордонних фортець. За його проектами на північному боці міста, в долині, побудували нові порохові склади, а на півдні, на крутому схилі, – казарми гарнізону; у 1783 р. реконструювали башту гауптвахти.

Тричі (в 1766, 1775 і 1781 рр.) місто відвідав останній польський король Станіслав Август Понятовський. На його честь було споруджено Тріумфальну арку поблизу Кафедрального костюлу. Пільна брама біля фортеці після ремонту отримала назву «Брама Станіслава Августа». Уряд виділяв кошти на реконструкцію оборонних споруд, про що свідчать написи на таблицях біля Старої фортеці, в нижній частині Турецького мосту та в інших місцях.

Проте у квітні 1793 р. гарнізон без бою здав фортецю російській армії, яка вступила на територію краю (у зв'язку з рішенням великих держав про Другий поділ Польщі). Кам'янець став центром Подільського намісництва Російської імперії, а з 1797 р. – новоутвореної Подільської губернії.

Після 1812 р., коли до Російської імперії приєднали Бессарабію і небезпечний кордон із Туреччиною було відсунуто вглиб Балкан, Кам'янець-Подільський втратив своє військово-стратегічне значення і його фортеця на довгий час перетворилася на в'язницю. Найвідомішим в'язнем був подільський опришок Устим Кармалюк, який тричі перебував там під вартою. У 1823 р. він організував групову втечу з Папської башти, яку з того часу в народі почали називати Кармалюковою.

На початку ХІХ ст. у місті діяли польські таємні товариства, організація декабристського спрямування «Залізні персні» на чолі з поетом В. Раєвським. У 1846 р., у зв'язку з роботою в Київській археографічній комісії, Кам'янець-Подільський відвідав Т. Шевченко.

Зросло значення міста як освітнього і культурного центру губернії. У 1805 р. тут відкрили православну духовну семінарію, 1833 р. – чоловічу гімназію, 1866 р. – бібліотеку, 1890 р. – історичний музей, 1899 р. було закладено «Пушкінський дім».

Відвідання міста російським імператором Олександром ІІ (1859) сприяло вирішенню питання про розширення його меж. У 1872 р. побудували Новопланівський міст; розпочалась забудова нової частини міста, т. зв. Нового плану.

ХХ століття принесло сакральній спадщині Кам'янця другий, після турецької окупації, вихор руйнацій. Хвиля войовничого атеїзму зрівняла з землею декілька найвиразніших в архітектурному й містобудівному відношенні храмів. Розпочату наприкінці ХVІІІ ст. Російською імперією акцію знищення католицького західного фасаду міста й перетворення його на військовий плацдарм було продовжено радянською владою. Два з найкращих витворів Яна де Вітте – двовежовий Кармелітський костюл та дзвіницю Францисканського костюлу – розібрали разом із вірменським Миколаївським костюлом, стародавніми Іоанно-Предтеченською та Троїцькою церквами. Порятунком для

Петропавлівської кафедри стало те, що в ній розташувався міський музей. Кафедральна домініканська та вірменська дзвіниці чудом свого збереження зобов'язані, ймовірно, своїм «стратегічним» параметрам (висотні точки міста й спостережні позиції). Дивним чином вцілів Тринітарійський костюл, що виходив на Радянську площу (Вірменський ринок) і посідав провідне місце в міській панорамі.

У 1950-ті роки розпочалися відбудовно-реставраційні роботи в Старому місті, які проводилися на спорудах Старої фортеці, міських фортифікаціях, ратуші, костюлах домініканців і францисканців. З 1971 р., після створення в київському інституті «Укрпроектреставрація» спеціального науково-реставраційного проектного відділу, коло об'єктів значно розширилось. У 1971–1984 рр. реставраційні роботи було проведено на 39 спорудах Старого міста. Роботи з дослідження і реставраційного проектування велися колективом під керівництвом Є. Пламеницької.

У 1977 р. Постановою Ради Міністрів УРСР Старому місту було надано статус Державного історико-архітектурного заповідника, котрий розглядався як комплексна пам'ятка, складовими якої були не тільки провідні монументальні споруди, але й рядова житлова забудова. У цей період започатковано новий напрям робіт – регенерацію забудови Старого міста. Було проведено наукову інвентаризацію історико-архітектурної спадщини заповідника та сформульовано концепцію відродження його середньовічного центру, необґрунтовано розібраного в повоєнний період.

З 1998 р., відповідно до Указу Президента України, Старе місто набуло статусу Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Завдяки своєму неповторному культурному ландшафту і, зокрема, каньйону з системою середньовічних фортифікацій, подібної якій немає у світі, місто стало об'єктом номінації до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Кам'янець-Подільський все більше привертає увагу туристів. Щороку місто приймає понад 100 тисяч гостей, зокрема, близько 20 тисяч зарубіжних. Першість серед туристів зарубіжжя впевнено тримає Польща, і це зрозуміло: майже чотириста років спільної історії – вагома причина, щоб на власні очі побачити історичну столицю Поділля.

Кожен, хто приїздить до Кам'янця-Подільського, прагне перш за все побачити його основні пам'ятки – Кафедру та Стару фортецю. І сьогодні сивочолий Кам'янець, який завжди відроджувався з попелу, немов фенікс, відновлюється, чаруючи неповторною єдністю ландшафту та архітектури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ЗАВАЛЬНЮК О. М. Кам'янець-Подільський : іст.-попул. нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : [Абетка-НОВА], 2001. – 119 с. : іл., табл. – ISBN 966-7988-30-9.

У невеликому за обсягом, але цікавому та змістовному нарисі автори стисло розповідають про сходження Кам'янця від ранніх часів до початку ХХІ століття, про формування його багатонаціональної культури й духовності, акцентують увагу на пам'ятках ХVІІ–ХХ ст., які складають цінний історико-архітектурний комплекс заповідного Старого міста.

ПЛАМЕНИЦЬКА О. А. Кам'янець-Подільський / О. А. Пламеницька. – [К.] : Абрис, [2004]. – 255 с. : іл. – (Малі історичні міста України). – ISBN 966-531-170-0.

У другому випуску науково-популярної серії «Малі історичні міста України» відомий фахівець з історії архітектури О. Пламеницька подає своє концептуальне бачення історичного розвитку Кам'янця-Подільського, розповідає про відому й незнану архітектурно-містобудівну спадщину Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

РАСЩУПКІН О. І. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – 111 с. : іл. – ISBN 966-7975-73-8.

У книзі в короткому викладі подано історію міста від його витоків до сучасності, розповідається про цікаві для туристів об'єкти. Видання містить 107 кольорових ілюстрацій та понад 70 чорно-білих. Рисунки-реконструкції фортифікаційних споруд, які вміщено в книзі, є авторськими.

ГАНАБА С. О. Місто Кам'янець-Подільський / С. О. Ганаба. – Кам'янець-Подільський : Сисин О. В. : Абетка, 2011. – 187 с. : іл. – ISBN 978-611-539-044-1.

На сторінках книжки читач зможе познайомитися з неповторним обличчям міста, створеного єдністю природи й архітектури, дізнатися про творців його минулого: відомих військових, зодчих, митців, письменників, істориків.

***МІСТО**, в якому мріють ангели / [кер. проекту А. Краслянський]. – К. : Лідер–ХХІ століття, 2008. – 123 с. : іл.

Про історичне минуле й сьогодення м. Кам'янця-Подільського.

ЛЕГЕНДИ Кам'янця на Поділлі / уклад. Л. О. Дяченко, Г. І. Юркова. – Кам'янець-Подільський : [Буйницький О. А.], 2008. – 92 с. : іл.

У збірці вміщено легенди, зібрані в результаті багаторічної краєзнавчої роботи, вивчення матеріалів етнографів минулого і сучасності, збирання легенд серед мешканців Кам'янця. Більшість із запропонованих укладачами ле-

генд публікується вперше, інші з відомих легенд подано в сучасній народній інтерпретації кінця ХХ – початку ХХІ століття.

ЮРКОВ В. В. 7 чудес Кам'янця на Поділлі: (дійсність і легенди) / В. В. Юрков, Г. І. Юркова. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 55 с., іл.

На сторінках збірки розповідається про найунікальніші пам'ятки, які стали переможцями конкурсу «7 чудес Кам'янця-Подільського» (результати було оголошено в січні 2008 року). Це – Стара фортеця, Кам'янецький каньйон, кафедральний собор, Ратуша, Замковий міст, Мармурова Лаура, міст «Лань, що біжить».

БУДЗЕЙ О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Л. : Світ, 2005. – 272 с. : іл. – (Історичні місця України). – ISBN 966-603-274-0.

Оповідь про історичні місця Кам'янця-Подільського охоплює не тільки окремі вулиці, а й оборонні споруди міста, храми, будинки, їхню архітектуру, а також події, пов'язані з ними; цікаві факти із життя людей, які мешкали чи працювали в цих будівлях. Читач зможе подумки перенестись як у колоритний середньовічний Кам'янець, так і в насичену бурхливими подіями столицю Української Народної Республіки 1919 р.

ПЛАМЕНИЦЬКА О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 387 с. : іл. – ISBN 966-682-261-X.

Ця праця підбиває підсумок досліджень сакральних пам'яток Кам'янця-Подільського, проведених протягом ХХ століття. На основі нових матеріалів і досліджень вперше представлено архітектурно-містобудівну концепцію еволюції будівництва міста впродовж його багатомістової історії. Розглянуто понад шістьдесят сакральних споруд і комплексів історичної столиці Поділля, з яких дотепер збереглося десять.

ПЛАМЕНИЦЬКА О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламеницька. – К. : Техніка, 2001. – 302 с. : іл. – (Національні святині України). – ISBN 966-575-029-1.

Автор узагальнює існуючі факти і відомості, що стосуються кам'янецьких церков, костьолів, монастирів та кляшторів. Це – перша спроба формування концепції еволюції сакрального будівництва міста, відомого в Україні та за її межами передусім як міста-фортеці. Книгу написано на основі відомих і маловідомих історичних та краєзнавчих праць, вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій, великої кількості архівних джерел, натурних досліджень, проведених архітекторами й археологами за останні десятиліття, а також особистих авторських пошуків. Представлено матеріали, котрі по-новому розкривають як історію окремих храмів, так і міста в цілому.

ЗАДОРЖНЮК А. Б. Вірменський храм Св. Миколи XV–XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: (Історія пам'ятки) / А. Б. Задорожнюк, М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2009. – 63 с. : іл. – ISBN 978-966-1638-16-6.

В нарисі йдеться про виникнення, функціонування, занепад та відродження Миколаївської церкви – центру духовного та культурного життя вірмен Кам'янця-Подільського.

КРАМАР С. І. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях : магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад : іст.-прав. нарис / С. І. Крамар. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2010. – 335 с. : іл. – ISBN 978-966-1638-326.

У виданні впорядковано різноманітну інформацію щодо встановлення адміністративного та судового устрою в Кам'янці-Подільському, йдеться про особливості здійснення судочинства та застосування правових норм у місті в XIV–XVIII ст. Висвітлюються питання, пов'язані з колонізацією Подільських земель, аналізуються окремі положення привілею князів Кориатовичів, наданого місту Кам'янцю в 1374 р.

ПЕТРОВ М. Б. Записки іноземців XV–XVIII ст. як важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського / М. Б. Петров // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 197–212 : рис.

На основі писемних свідчень іноземних очевидців XV–XVIII ст. автор розкриває особливості історичної топографії Кам'янця-Подільського тих часів, окремі аспекти еволюції його оборонних укріплень, економічного розвитку та містобудування, питання етнічного й демографічного характеру.

ПЕТРОВ М. Кам'янець-Подільський XV–XVIII ст. у вітчизняних літописах і хроніках / М. Петров // Київ. старовина. – 2007. – № 2. – С. 36–46.

Автор статті детально аналізує вітчизняні літописи й хроніки з історії Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. Це – Львівський (1498–1649) і Острозький (1500–1636) літописи, Добромильський літопис С. Коростинського (1648–1700), літопис (записки) з околиць Львова (1512–1740), Тисменчанські записки (1608–1749), козацькі літописи XVIII ст. (Самійла Величка, Самовидця, Григорія Грабянки) тощо; хроніки: Кам'янецька (вірменська), м. Кам'янця Степаноса Рошки, Львівська Бартоломея Зіморовича, Львівська Дениса Зубрицького, віршована анонімна 1682 р., Феодосія Софоновича та ін.

СЛАВИНСЬКИЙ М. Чужа твердиня / М. Славинський // Віче. – 2007. – № 11. – С. 69–77 : фотогр.

У статті йдеться про спроби завоювання міста-фортеці (яке називали «ключем Польщі») опришками в 1648–1649 рр., Б. Хмельницьким у 1651–1652 рр., турецьким султаном, під владу якого воно перейшло в 1672 р.

НАЦІОНАЛЬНИЙ історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» : [фотоальбом] / [уклад. І. Алексеєва ; авт. тексту О. Климчук]. – [К. : Триумф], 2000. – 127 с. : кольор. фотогр. – ISBN 966-7237-10-9.

НАЦІОНАЛЬНИЙ історико-архітектурний заповідник Кам'янець = National historical-architectural preserve Kamyanets : [фотоальбом] / [авт. тексту і ред. О. Климчук ; фото : М. Андреев, Ю. Бусленко]. – [Хмельницький : Галерея], 2004. – 207 с. : іл. – Укр., англ. – ISBN 966-8834-08-9.

НАЦІОНАЛЬНИЙ історико-архітектурний заповідник Кам'янець = National historical-architectural preserve Kamyanets : [фотоальбом] / авт. фото М. Андреев, Ю. Бусленко ; авт. тексту О. Климчук. – [Хмельницький : Галерея, 2006]. – 207 с. : іл. – Укр., англ. – ISBN 966-8834-08-9.

Альбоми дають можливість ознайомитися з пам'ятками Старого міста: Старою фортецею (XII ст.), знаменитим Замковим мостом, Миколаївською (вірменською) церквою (XIV ст.), дерев'яною Хрестовоздвиженською церквою (XVIII ст.) тощо. Фотоматеріали доповнено поетичними рядками М. Вінграновського, С. Гординського, Ю. Дарагана, М. Драй-Хмари, Ліни Костенко. Альбоми також містять репродукції картин С. Світославського, О. Грена, Д. Довбошинського, Ю. Химича та ін.

Стислу інформацію про пам'ятки заповідника можна отримати з таких публікацій:

ГУК О. Загадки Каменця-Подольського / О. Гук // Сто великих тайн и загадок Украины / О. Гук. – К., 2010. – С. 384–387. – ISBN 978-966-498-098-9.

ІВЧЕНКО А. С. Україна = Ukraine / А. С. Івченко ; пер. І. Ільїна, О. Кальниченка. – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2010. – 223 с. : фотогр. – Парал. укр., англ. – ISBN 978-966-14-0064-0. – Из змісту : [Про м. Кам'янець-Подільський]. – С. 187–188.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА фортеця // Гуркіна Г. О. Замки та фортеці України / Г. О. Гуркіна, О. В. Сердюк. – Х., 2009. – С. 48–50. – ISBN 978-966-404-634-0.

КВІТКА на камені // Вісн. Пенсійн. фонду України. – 2007. – № 6. – С. 42–43. – (Наше життя. Наша спадщина).

м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ Хмельницької обл. Старий замок та міські укріплення, XII–XIX ст. // Замки та фортеці = Castles and fortresses : [альбом] / упорядкув., вступ. ст., комент. та резюме Л. Прибеги. – К., 2007. – С. 278–293. – ISBN 978-966-577-078-7.

МІСТО-ФОРТЕЦЯ // Країна замків і фортець : іст. нариси, фото, картосхеми, реконструкції / [авт.-упоряд. С. В. Трубчанінов]. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – [Кам'янець-Подільський, 2007]. – С. 44–45. – ISBN 966-7975-83-8.

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Крепость в Каменце-Подольском / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес Украины / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 153–160. – ISBN 978-966-8959-40-0.

РАЩУПКІН О. І. Кам'янець-Подільський : [ілюстр. нарис] / О. І. Расщупкін. – [2-е вид., перероб. і доповн.]. – [Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004]. – 32 с. : іл. – Укр., пол. – ISBN 966-7975-39-8.

РЕЙН А. Кам'янець-Подільський. Світ на межі історій / А. Рейн // Міжнар. туризм. – 2007. – № 4. – С. 124–126.

ТРУБЧАНИНОВ С. В. Місто-фортеця : ілюстр. нарис. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – 12 с. – Укр., пол., рос. – ISBN 966-7975-38-X.

ХТО КОГО, або Мадонна на мінареті ; Нетурецький Турецький міст ; «Ванна» для ворогів : [дивні пам'ятки Кам'янця-Подільського] // Міжнар. туризм. – 2008. – № 6. – С. 106–107.

ЧЕРЕДНИК В. Фортеця над Смотричем / В. Чередник // Наука і суспільство. – 2008. – № 3/4. – С. 30–34 : іл. – (Перлини України. Враження).

* * *

АЛЕКСАНДРОВИЧ В. Проект фасаду ратуші в Кам'янці-Подільському Яна де Вітте (1742 р.) / В. Александрович // Пам'ятки України. – 2006. – № 4. – С. 46–51.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ у контексті українсько-європейських зв'язків : історія і сучасність : зб. наук. пр. за підсумками Міжнар. наук.-практ. конф. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т [та ін.] ; редкол. : Завальнюк О. М. (голова) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 187 с. – ISBN 966-643-035-5.

МАТЕРІАЛИ XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18–19 листоп. 2010 р.) : [80-річчю від дня народж. І. С. Винокура присвячується] / М-во освіти і науки України, Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка [та ін.] ; редкол. : О. М. Завальнюк (голова) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – 744 с. – Із змісту: Лисий А. К. Кам'янець-Подільський на сторінках «Хроніки європейської Сарматії» Олександра Гваньїні / А. К. Лисий. – С. 51–54; Дробна І. В. Документальні листівки В. Вінярського з видами Кам'янця-Подільського / І. В. Дробна. – С. 131–139; Нагнибіда Р. В. Архітектурно-археологічне вивчення середньовічної забудови південних кварталів м. Кам'янця-Подільського на прикладі будинків Довга 15, Довга 15а / Р. В. Нагнибіда. – С. 173–181; Осетрова Г. О. Місце шляхетських «дворів» і «двориків» у житловій забудові Кам'янця / Г. О. Осетрова. – С. 218–221; Скрипник А. Ю. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського Іван Васильович Гудович (1741–1820) / А. Ю. Скрипник. – С. 616–619.

НАЦІОНАЛЬНИЙ історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» : історія, сьогодення, перспективи / М-во будівництва, архітектури та житлово-комунал. госп-ва України ; за ред. В. В. Фенцура. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 75 с. : іл., табл. – ISBN 978-966-96776-2-4.

ОСЕТРОВА Г. Пам'ятка турецької історії м. Кам'янець-Подільського [мінарет, прибудований до західного фасаду кафедрального католицького костюлу Св. Петра і Павла] / Г. Осетрова // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення : історія та сучасність : (Міжнар. наук. «круглий стіл» у дні проведення в Хмельниц. обл. Міжнар. фестивалю нац. культур: укр., рос., пол., вірмен., єврей., лит., турець, 15 верес. 2001 р., м. Кам'янець-Подільський) / М-во освіти і науки України, М-во культури і

мистецтв України, Хмельн. облдержадмін. [та ін.] ; редкол. : Л. В. Баженов (голова) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 171–174.

ПЕТРОВ М. Б. Демографія Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : іст. науки / М-во освіти і науки України. Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ; редкол. : В. С. Степанков (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 261–273. – ISBN 966-7975-41-X.

ПЕТРОВ М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров ; Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 383 с. : іл. – ISBN 966-7988-99-6.

ПЕТРОВ М. Б. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14. – С. 375–388.

ПЕТРОВ М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) / М. Петров // *Ukraina Lithuanica* : студії з історії Великого князівства Литовського. – 2009. – Т. 1. – С. 121–133.

СТЕПАНКОВ В. В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : іст. науки / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ; редкол. : В. В. Степанков (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 101–108. – ISBN 966-7975-41-X.

УРСУ Н. Кам'янець-Подільський – місто полікультурної спадщини (сакральна архітектура: креативні і деструктивні зміни) / Н. Урсу // Українсько-польський науковий діалог в Умані : зб. наук. пр. / М-во регіон. розвитку та буд-ва України, Держ. іст.-архітектур. заповідник «Стара Умань», Нац. дендрол. парк «Софіївка» НАН України [та ін.] ; [за ред. І. І. Кривошеї]. – Умань ; Гнезно ; Ланьцут ; Ченстохова, 2009. – С. 244–253.

Довідкове видання

КАМ'ЯНЕЦЬ на Поділлі : турист. путівник / [авт.-упоряд. : О. Расщупкін, С. Трубчанінов]. – [Хмельницький : Оіюм, 2008]. – 24 с. : іл. – ISBN 978-966-7975-94-4.

ОБИТЕЛЬ СВЯТОГО ДУХА НА БЕРЕЗІ ДНІПРА

Києво-Печерська лавра. Православний монастир

Лаври київської дзвони
Неба ніжного блакить
Мелодійні передзвони
З глибини тисячоліть.

О. Єрох

Майже десять століть стоїть на високих київських кручах над сивим Дніпром-Славутичем стародавній Печерський Свято-Успенський монастир – один із перших на нашій землі осередок християнства, культури і науки. Ступаючи на місце «откуда есть пошла русская земля», словами відомого літописця Нестора, спочилого в лаврських печерах, ми неначе поринаємо у святилище, що зцілює тілесно й духовно, уповні даючи відчуття гордості за високу духовну міць нашого народу.

У «Повісті минулих літ» є датована 1051 р. згадка про заснування монастиря монахами у печерах поблизу Києва. Першим насельником обителі був Антоній (у миру Антипа) із міста Любича, що поблизу Чернігова. Він прийняв постриг у Єсфигменському монастирі на Афоні. Прибувши до Києва, Антоній поселився у печері, викопаній Іларіоном (якого в 1051 р. було призначено київським митрополитом). Про подвижницьке життя монаха дізналися люди й почали приходити до нього по благословення. Вони приносили речі, необхідні для життя, а дехто навіть просився у печеру на поселення. Невдовзі навколо Антонія згуртувалося 12 однодумців, які розширили печери, облаштували келії та збудували в одній із них церкву.

Пізніше, коли чернече життя перенесли на поверхню, у південних лабіринтах почали ховати померлих насельників монастиря. Поховання в печерах здійснювалися протягом більше семи століть.

Саме від печер походить назва монастиря – Печерський. Як великий і найвпливовіший православний чоловічий монастир він із домонгольських часів отримав статус лаври.

У 70-х рр. XI ст. у Печерському монастирі розпочалося інтенсивне муроване будівництво: було зведено Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, трапезну. Основний архітектурний ансамбль Києво-Печерського монастиря склався вже наприкінці XII ст. Поруч із

монастирем, у замиській резиденції князя Володимира, у селі Берестовому, на початку XII ст. було зведено церкву Спаса.

Будівництво храмів мало велике значення для розвитку української культури, оскільки одночасно розроблялися нові типи культових споруд, вдосконалювалася майстерність архітекторів та художників, формувалися місцеві художні школи. Вже в XI ст. монастир став значним центром іконописання та залишався ним упродовж наступних століть.

У 1230 р. монастирські споруди постраждали від землетрусу, а в 1240 р. – від навали ординців хана Батия. В наступні кілька століть монастир неодноразово зазнавав руйнувань від стихійних лих та війн.

1718 р. велика пожежа знищила всі дерев'яні споруди, пошкодила багато мурованих будівель; загинуло чимало церковних цінностей, зокрема, лаврська бібліотека. З 1720 р. розпочалося відновлення пошкоджених пожежею споруд та будівництво нових. Це був період розквіту українського бароко – стилю, в якому зведено Всіхсвятську, Різдобогородицьку, Хрестовоздвиженську церкви, дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах, келії соборних ченців, друкарню та інші споруди. Барокового вигляду набули після перебудови Успенський собор і Троїцька надбрамна церква. Територію Верхньої лаври оточили кам'яними мурами. Таким чином, у середині XVIII ст. сформувався унікальний архітектурний ансамбль Лаври, що в основному зберігся до нашого часу.

Монастир відіграв помітну роль у розвитку української літератури, малярства, графіки, архітектури, прикладного мистецтва, книгодрукування. У Лаврі жили й працювали відомі літописці, письменники, вчені, художники, лікарі, книговидавці. Саме тут близько 1113 р. літописець Нестор склав «Повість минулих літ» – основне джерело наших знань про Київську Русь.

У XVI–XVII ст. Києво-Печерський монастир утвердився як один із центрів християнської культури. В 1615 р. у ньому було засновано друкарню, навколо якої гуртувалися відомі письменники, вчені-богослови, художники, зокрема Єлисей Плетенецький, Памво Беринда, Захарія Копистенський, Петро Могила, Інокентій Гізель, Олександр та Антоній Тарасевичі.

У лаврській друкарні побачили світ розкішно оправлені й прикрашені гравюрами Життя святих, Євангелія, акафісти, Псалтирі, букварі, в тому числі «Патерик Печерський», «Тератургима» Афанасія Кальнофойського, «Требник» Петра Могили, «Синописис» Інокентія Гізеля

У 1803 р. Священний синод заборонив будувати в Україні церкви в національному стилі. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Києво-Печерській лаврі, на місці трапезної ХVІІ ст., звели велику трапезну церкву з трапезною палатою, спорудили Благовіщенську митрополичу церкву, бібліотеку Флавіана, комплекс монастирської лікарні, аптеку, готелі, електростанцію, водокачку, власний водогін та крамницю для продажу ікон. Більшість із цих будівель було вимурувано за проектами єпархіального архітектора Є. Єрмакова у так званих псевдоруських формах і лише поодинокі – у формах модерну.

Для друкарні придбали найсучасніші на той час друкарські машини, що дало можливість значно збільшити кількість друкованої продукції, проте художня якість видань мала низький рівень.

Після Лютневої революції 1917 р. життя монастиря проходило в драматичних умовах частотої зміни влади в Києві, війни та розрухи, а після приходу до влади більшовиків – шаленої атеїстичної пропаганди, руйнації церкви та занепаду культури.

29 вересня 1926 р. ВУЦВК і Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко». Згідно з постановою, до складу заповідника увійшли: Музей культу і побуту, Всеукраїнська реставраційна майстерня, Музей нумізматики, Музей староукраїнської будівельної техніки, Музей українських старожитностей, приватна колекційна збірка П. Потоцького, друкарня Всеукраїнської академії наук, Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, церква Спаса на Берестові, Микільська Хрестовоздвиженська, Всіхсвятська, Різдвогородицька та Аннозачатіївська церкви, Ближні та Дальні печери, дзвіниці, фортечні мури з вежами, архів Києво-Печерської лаври, бібліотеки – давньолаврська та митрополита Флавіана.

У період, коли створювалося музейне містечко, релігійна громада ще існувала, але на початку 1930 р. вона припинила свою діяльність. У роки Другої світової війни Лавру було зруйновано й пограбовано, висаджено в повітря Успенський собор.

З 1942 р. на нижній території Лаври діє монастир. Одразу після визволення Києва від німецьких окупантів (у листопаді 1943 р.) розпочалося відродження музеїв та лаврських святинь. Відновлено діяльність Києво-Печерського заповідника.

У повоєнний період на його території було здійснено величезний комплекс реставраційних робіт на пам'ятках архітектури, інженерних підземних комунікаціях, проведено археологічні розкопки

Ближніх та Дальніх печер, руїн Успенського собору, при розчищенні залишків якого знайшли багато цінних речей XVI–XVIII ст. У 1945 р. заповідникові повернули з Німеччини понад 40 ящиків із унікальними творами мистецтва, що були вивезені окупантами під час війни.

1961 р. припинено діяльність релігійної громади на нижній території.

У 1988 р., під час святкування 1000-річчя запровадження християнства на Руській землі, Святоуспенська Києво-Печерська лавра відновила свою діяльність. Окремі об'єкти нижньої території Заповідника, зокрема Ближні та Дальні печери, передали Українській православної церкві. В монастирі відкрили Духовну академію та семінарію, облаштували резиденцію Предстоятеля Української православної церкви Блаженнішого Володимира.

Незважаючи на різнохарактерність діяльності музейного та церковного закладів, і музейні працівники, і служителі церкви плідно співпрацюють. Нині церква бере участь у створенні деяких експозицій, проведенні щорічних Могилянських читань.

Наприкінці 1998 р., спільно з Українською православною церквою сучасною українською мовою видано перлину давньоруської літератури – «Патерик Києво-Печерський».

Враховуючи унікальність лаврського архітектурного ансамблю, значення заповідника в розвитку вітчизняної та світової науки і культури, 14-та сесія Міжурядового комітету ЮНЕСКО занесла Києво-Печерську лавру до Списку всесвітньої культурної спадщини (1990).

13 березня 1996 р. Указом Президента України заповідникові надано статус національного, чим підтверджено його визначний внесок у духовне життя українського народу.

Звідки б не дивитися на Києво-Печерську лавру – здалеку, з лівого берега Дніпра, чи зблизька, здається, що ці казкової краси споруди створила сама природа – настільки все невимовно гарно й органічно вписалося в довкілля.

Головний вхід до Печерської обителі знаходиться в уступі монастирської стіни, а над арковим входом підноситься невелика, вишуканих пропорцій, Троїцька надбрамна церква (1106–1108), побудована коштом чернігівського князя Святослава Давидовича (який постригся в монахи монастиря під іменем Миколи, на прізвисько «Святоша»). Споруда й донині зберегла свою первісну планувально-просторову конструкцію. Фортешні мури, що прилягають до церкви, було закладено ще у XII ст. Основним будівельним матеріалом цієї церкви, як і інших ранніх монастирських споруд, були квадратна

тонка цегла-плінфа та камінь. Вінчала споруду напівсферична баня, вкрита свинцевою бляхою. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з'явилася нова грушоподібна баня; з північного боку замість дерев'яної дзвіниці було зведено кам'яну прибудову зі сходами, що ведуть до церкви; площини стін та віконні прорізи оздоблено ліпним рослинним орнаментом. Храм набув нових архітектурних форм, характерних для стилю українського бароко.

Через головну браму відвідувач потрапляє на алею, обабіч якої стоять келії соборних ченців. Ліворуч – 140-метровий корпус № 4, праворуч – 64-метровий корпус № 3. Обидві будівлі мають високу покрівлю зі зламом, торці покрівлі закриті фігурними фронтонами з декоративними нішами та ліпним орнаментом. Стіни розчленовано пілястрами, оздоблено сандриками, профільованими карнизами. Побудовані у 20-х рр. XVIII ст., споруди є характерними взірцями тогочасної української цивільної архітектури. Корпуси розбито на секції, кожна з яких була окремим помешканням лаврського соборного ченця.

У роки Другої світової війни келії було зруйновано. Відновлено їх у 1948–1963 рр.

Одним із найпрекрасніших творінь української архітектури є Велика лаврська дзвіниця. Її спорудження почалося ще за часів гетьманування Івана Мазепи, який виділив на будівництво 74 тисячі золотих дукатів. А зведено дзвіницю в 1745 р. Проект виконав відомий архітектор Й.-Г. Шедель.

Дзвіниця – це велична й струнка восьмигранна в плані чотири-ярусна вежа заввишки 96,5 м. Конструкція будівлі – склепінчасто-аркова: стіни кожного ярусу перекриті склепінням, а третій і четвертий яруси мають по вісім аркових прогонів. Товщина стін першого ярусу досягає 8 метрів, фундамент сягає 7-метрової глибини.

На третьому ярусі дзвіниці було встановлено дзвони загальною вагою майже 6 тисяч пудів. Один із них (вагою 1 000 пудів) відлито у Лаврі Г. Лукіним; другий (вагою 1 636 пудів) відлив у Москві П. Фінляндський. До нашого часу збереглися лише три невеликі дзвони.

У 1744 р. на четвертому ярусі встановлено вежовий годинник із курантами. В 1758 та 1788 рр. його заміняли. 1903 р. встановили новий годинник, виконаний московською майстернею А. Єнодіна. Кожну чверть години з дзвіниці лунає мелодія, а кожної наступної години б'ють дзвони.

Перша кам'яна споруда – Успенський собор – посідав центральне місце в архітектурному ансамблі Лаври. Храм було закладено

1073 р., а побудовано в 1075–1077 рр. У ті часи це була шестистовпова однобанна 43-метрова споруда. В 1082–1089 рр. інтер'єр храму розписано фресками та прикрашено мозаїкою. Крім грецьких майстрів, оздоблював собор київський живописець Аліпій, який навчався у греків мозаїчної справи. Наприкінці XI – на початку XII ст. до основної споруди добудували Іоанно-Предтеченську церкву.

Оригінальне планово-просторове та архітектурне вирішення Успенського собору стало взірцем, за яким будували храми в інших містах України. За свою тривалу історію собор неодноразово зазнавав руйнувань, але щоразу піднімався з руїн і оновлювався.

2001 р. Успенський собор постав із руїн, на які він перетворився за часів Другої світової війни, і з його спорудженням було відновлено архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври. За розробленою концепцією храм відбудовано в архітектурних формах на момент вибуху.

Неподалік Успенського собору привертає увагу вишуканими фігурними фронтонами двоповерховий Ковнірський корпус – пам'ятка XVII–XVIII ст., названий на честь видатного лаврського будівничого Степана Ковніра. Його північна частина призначалася для книгарні, у південній – містилися хлібопекарня та проскурня.

У нинішньому вигляді корпус складається з частин, зведених у різний час. Південна частина побудована ще в XVII ст., північна – в 40-ві рр. XVIII ст. У роки Другої світової війни будівлю було пошкоджено, а 1963 р. відновлено. Тепер у Ковнірському корпусі розміщено Музей історичних коштовностей України.

До Ковнірського корпусу прилягає будинок друкарні Києво-Печерської лаври зведений у стилі українського бароко. Спочатку споруда була дерев'яною, а 1701 р. на її місці було зведено кам'яну одноповерхову будівлю; у 1721–1722 рр. – надбудовано другий дерев'яний поверх. Корпус стоїть на узгір'ї, тому споруда часто зазнавала руйнувань від зсувів. У середині XVIII ст. з південного боку (для зміцнення стін) прибудували оригінальні опори – аркбутани, а в 60-х рр. XIX ст., після пожежі, замість дерев'яного другого поверху звели кам'яний. У роки Другої світової війни будівлю було зруйновано. Відновили її в 1952–1954 рр. Нині в будинку колишньої друкарні розмістився Музей книги і друкарства України.

Північніше Успенського собору пролягла Економічна вулиця, що веде до Економічної брами. На ній стоїть двоповерховий Економічний корпус. Його перший поверх побудовано наприкінці XVII – на початку XVIII ст., другий – у XIX ст. Назву брама й корпус отримали

у зв'язку з їхнім господарським призначенням: у корпусі жили економ Лаври та начальник друкарні; розміщувався Духовний собор – адміністративне управління монастиря. У роки війни від будівлі лишилися лише стіни. Корпус було відновлено в 1960-ті рр.

Над Економічною брамою, що замикає вулицю, здіймається п'ятибанна Всіхсвятська церква, зведена наприкінці XVII ст. на кошти гетьмана Івана Мазепи. У кружній вертикальній композиції, у п'ятикамерній конструкції, у формі бань та архітектурних деталей знайшли яскраве втілення риси архітектури українського бароко та народного будівництва.

Поблизу Економічної брами стоїть церква Спаса на Берестові – головний храм колишнього Спасо-Преображенського монастиря. Її було збудовано на початку XII ст. Назва храму походить від назви княжого села Берестове, оточеного берестяним лісом.

У 40-х рр. XVII ст., завдяки митрополиту Петру Могилі, церква набула рис українського бароко. У XVIII–XIX ст. до західної стіни було зроблено прибудову та дзвіницю. Тоді ж грецькі та українські малярі виконали чудові розписи інтер'єру, зокрема композицію «Моління» із зображенням Петра Могилы та князя Володимира.

1947 р. у храмі встановили символічний надгробок Юрію Долгорукому у вигляді давньоруського саркофага. В 1982 р. було реставровано інтер'єр храму та позолочено бані. Нині від первісної будівлі зберігся лише західний притвор церкви Спаса – нартекс.

Південніше від Успенського собору стоїть Трапезна церква з Трапезною палатою, побудовані за проектом академіка архітектури В. Ніколаєва в 1893–1895 рр. у стилізованих візантійських формах. Розписи виконали на початку XX ст. І. Їжакевич, Г. Попов, А. Лаков. У роки Другої світової війни споруди було пошкоджено, а в повоєнний час – відреставровано.

Києво-Печерська лавра відома всьому світові передусім лабіринтами Ближніх (довжина 313 м) і Дальніх (293 м) печер, утворених складною системою підземних коридорів заввишки 2–2,5 м і завширшки до 1,5 м. У них поховані лаврські подвижники, печерні старці, відомі діячі церкви та культури, зокрема, Нестор-літописець – автор «Повісті минулих літ», Симон та Полікарп – автори «Патерика Києво-Печерського», художник Аліпій, лікар Агапіт та ін.

У кожному лабіринті печер є по три підземні церкви з металевими позолоченими іконостасами, де нині відбуваються богослужіння. У стінах печерних коридорів залишилися віконця до келій печерних старців-затворників, які колись там усамітнювалися й присвячу-

вали своє аскетичне життя молитвам і смиренню. Для поклоніння у печерах виставляються нетлінні моці лаврських святих.

В ансамблі Києво-Печерської лаври, що є одним із найвидатніших монастирських комплексів, репрезентовано кращі зразки національної архітектури. Кожна споруда має своє обличчя, свій художній образ і є результатом праці талановитих архітекторів та будівельників. Більше ніж 950 років історія Лаври нерозривно пов'язана з історією, життям і культурою українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

КІЛЕСО С. К. Києво-Печерська Лавра / С. К. Кілессо. – К. : Техніка, 2003. – 199 с. : іл. – (Національні святині України). – ISBN 966-575-016-X.

У книзі йдеться про цікаву й непросту, багату подіями та видатними особами історію Києво-Печерського монастиря; його архітектурний ансамбль, над створенням якого впродовж сторіч працювали вправні давньоруські будівничі, здібні українські майстри й талановиті чужинці.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА – пам'ятка історії та культури України / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; авт. : Г. П. Бруснікіна, О. В. Ващенко, О. П. Візір [та ін.]. – К., 2006. – 426 с. – ISBN 966-8825-28-4.

На основі писемних і археологічних джерел, відтворено етапи створення та розвитку Києво-Печерської лаври, починаючи від діяльності її засновників – ченців Антонія та Феодосія – і до сьогодення. Перед читачем монастир постає як центр розповсюдження та утвердження християнства, освіти, науки, книгодрукування. Значна увага приділяється формуванню його величного архітектурного ансамблю, процесу відбудовчих та реставраційних робіт.

СТЕПОВИК Д. В. Історія Києво-Печерської Лаври = A history of the Kyiv Caves Monastery / Д. В. Степовик. – К. : Вид. відд. Укр. православ. Церкви Київ. Патріархату, 2001. – 558 с. : іл. – Укр., англ. – ISBN 966-7567-08-7.

Висвітлюється історія одного з найдавніших і найбільших чоловічих монастирів України – від 1051 до 2001 року. Розповідається про фундаторів, канонічно-правовий статус обителі, організацію духовного служіння і подвижництво, персоналії ченців, систему управління, відносини зі світською владою, зв'язки з іншими монастирями України та зарубіжних країн, вплив Лаври на українську культуру й мистецтво. Видання ілюстровано старовинними гравюрами.

ХВЕДЧЕНЯ С. Б. Тайны Киево-Печерской лавры : пещеры и клады : к 2000-летию Рождества Христова и 950-летию Киево-Печерской лавры / С. Б. Хведченя. – К. : Географіка, 2004. – 189 с. : ил. – ISBN 966-95365-2-9.

ХВЕДЧЕНЯ С. Б. Таємниці лаврських святинь / С. Б. Хведченя. – [К. : Географіка], 2004. – 283 с. : іл., портр. – ISBN 966- 95365-3-7.

ХВЕДЧЕНЯ С. Б. Святыни и святые Киево-Печерской лавры / С. Б. Хведченя. – К. : Географіка, 2001. – 189 с. : ил. – ISBN 966-02-2065-0.

У своїх книгах автор у популярній формі розповідає про створення древньої обителі, оповідає її легенди, билини й загадки; розкриває тайну вибуху головної лаврської святині – Успенського собору; обґрунтовує можливість знахідки в печерських катакомбах бібліотеки князя Ярослава Мудрого й легендарних варязьких скарбів; викладає історію найбільшого монетного кладу, випадково знайденого в лаврському храмі; наводить результати досліджень старовинних монастирських карт, які допоможуть розгадати багато таємниць. У книгах використано гравюри з «Тературґіми» (1638) і «Києво-Печерського патерика» (1661 і 1702 рр.).

ПАТЕРИК Києво-Печерский / под ред. В. Дятлова ; [сост. В. Дятлов ; по благословению Блаженнейшего Владимира Митрополита Киев. и всея Украины]. – К. : Тип. Києво-Печер. Лавры, 2009.

Т. 1 : Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. – 416 с. : ил. – ISBN 978-966-187-036-8.

Т. 2 : Святые Киево-Печерской Лавры XVII–XX вв. – 758 с. : ил. – ISBN 978-966-187-037-5.

«Патерик Києво-Печерський» є першим у древньоруській літературі вітчизняним збірником життєописів святих. Запозичивши цей жанр із візантійської книжності, укладачі збірника присвятили його подвижникам Києво-Печерської лаври – колиски християнського чернецтва на Русі. «Патерик Києво-Печерський» у XI–XV ст. і згодом неодноразово переробляли й доповнювали.

Запропонована нова редакція книги містить доповнені древні житія Києво-Печерських подвижників – у першому томі теперішнього видання, і приєднані до них (вперше в історії «Патерика») вибрані житія лаврських святих XVII–XX ст. – у другому томі. Життя другого тому запозичено із розрізнених видань, у тому числі рідкісних, і споряджено допоміжним історико-бібліографічним коментарем.

СЕРАФИМА (игумения). История Киево-Печерской лавры. Кн. 1 (XI – первая половина XIII в.) / Серафима (игумения). – К. : Свято-Успен. Києво-Печер. лавра : Мистецтво, 2001. – 432 с. : ил. – ISBN 966-577-071-3.

В історико-богословському дослідженні висвітлено домонгольський період існування Лаври у церковно-історичному, богословському, соціально-політичному, культурологічному та інших аспектах. Авторкою використано велику кількість писемних джерел (літописи, житійні сказання, церковні повісті), а також численні дослідження попередників, як церковного, так і світського характеру.

ЖИЛЕНКО І. В. Святиня : історія Києво-Печер. лаври XI–XVII ст. / І. В. Жиленко. – [К. : Нічлава], 2005. – 367 с. : іл. – ISBN 966-7317-58-7.

Цікаво й образно автор розповідає про заснування монастиря, життя його визначних подвижників, книжну справу. Видання містить хронологічну таблицю історії Києво-Печерської лаври цього періоду та відомості про єпископів, пострижеників монастиря, а також багато ілюстрацій із колекції заповідника.

КАГАМЛИК С. Р. Києво-Печерська лавра : світ православ. духовності і культури (XVII–XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик ; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. – К., 2005. – 551 с. : іл., портр., [2] мапи. – ISBN 966-7317-57-9.

КАГАМЛИК С. Р. Світло духовності і культури : з історії Києво-Печер. лаври XVII–XVIII ст. / С. Р. Кагамлик. – К. : Наш час, 2008. – 327 с. : іл. – (Невідома Україна). – ISBN 978-966-1530-07-1.

У своїх книгах автор розповідає про період XVII–XVIII ст., який склав «золотий вік» в історії Києво-Печерської лаври, коли вона досягла свого найбільшого духовного авторитету та найвищого злету культурно-просвітницької діяльності. Силами її церковної еліти, передусім із вихованців Києво-Могилянської академії, які пройшли лаврську чернечу школу, творився особливий внутрішній світ, силу і глибину впливів якого на тогочасне суспільство важко переоцінити. З чудотворних Печерських гір лилося світло духовності й ширилися ідейні та культурні впливи на всі народи православного світу. Перед очима читача постануть сторінки біографій знаних і невідомих широкому загалові церковних та культурно-освітніх діячів, які примножували вікову славу Печерського монастиря.

СІТКАРЬОВА О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. : [у 4 ч.]. Ч. 2 : Ансамбль Києво-Печерської лаври за доби гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола : іст., архіт. та мистец. контекст / О. В. Сіткарьова ; Акад. мистецтв України, Ін-т пробл. сучас. мистецтва. – К. : Муз. Україна, 2006. – 232 с. : іл. – ISBN 966-8259-29-7.

Формування ансамблю висвітлюється в контексті загальних історичних та архітектурно-мистецьких процесів у Гетьманщині. Це – перший ретельний аналіз розвитку архітектурного ансамблю монастиря та його історичного середовища – Печерська, протягом одного з найскладніших періодів його будівельної історії за доби гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола,

Книга ґрунтується на великій кількості вперше опублікованих та професійно прокоментованих архівних джерел, даних натурних досліджень, креслень, світлин тощо.

СІТКАРЬОВА О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. : [у 4 ч.]. Ч. 3, т. 1 : Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври 1730-х років у контексті українсько-імперського

буття : [монографія] / О. В. Сіткарьова ; Акад. мистецтв України, Ін-т пробл. сучас. мистецтва. – К. : Фенікс, 2007. – 232 с. – ISBN 966-8259-29-7.

На підставі архівних джерел вперше визначено особливості формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври за часів імператриці Анни Іоаннівни (забудови, виконавці, замовники, спонсори) у контексті українсько-імперського буття. Книга ґрунтується на великій кількості вперше опублікованих та професійно розглянутих і прокоментованих архівних джерел, даних натурних досліджень, креслень, світлин тощо.

СІТКАРЬОВА О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи / О. В. Сіткарьова ; Ін-т пробл. сучас. мистецтва Акад. мистецтв України. – К. : Довіра, 2005. – 196 с. : іл., табл., схеми. – ISBN 966-507-184-X.

У книзі визначено основні особливості та чинники формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври та його історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи, вклад якого у розбудову Лаври переоцінити неможливо. Це, зокрема, відновлення Успенського собору, будівництво Лаврської дзвіниці, храму Всіх святих, кам'яного муру навколо монастиря. Текстові матеріали багато проілюстровані креслениками, реконструкціями, натурними фотознімками.

ШЛІХТА Н. В. Державний заповідник «Києво-Печерська лавра» в повоєнне двадцятиліття : (до питання про пам'яткоохорон. діяльн. в Укр. РСР) / Н. В. Шліхта // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» ; редкол. : О. В. Щербак (голова) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 65 : Іст. науки. – С. 50–55.

У статті розглянуто історію Києво-Печерської лаври з часу відновлення її діяльності у 1944 р. – до кінця 1960-х рр. Окрему увагу приділено висновкам Комісії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, що обстежувала стан заповідника у квітні–липні 1967 року. Пам'яткоохоронну діяльність членів Товариства – українських учених і діячів мистецтва – проаналізовано як одну з форм повсякденного спротиву в радянській державі.

ГУРЖІЙ О. З історії функціонування Києво-Печерської Лаври в останній період сталінського тоталітарного режиму (кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) / О. Гуржій ; Т-во істориків Черкащини ім. І. О. Гуржія. – Черкаси : [Черкас. ЦНТЕІ], 2009. – 197 с. : іл. – (Історики Черкащини). – ISBN 978-966-8120-76-3.

У книзі висвітлено діяльність Лаври в останні роки сталінщини. На тлі тогочасних подій та явищ в Україні оповідається про тяжкі умови життя та творчу роботу колективу лаврського заповідника, складні виробничі проблеми. На підставі архівних джерел наведено невідомі факти про взаємини керівництва закладу з владою та місцевим духовенством, а також про вихідців із Черкащини – його директора І. О. Корнієнка та вченого-історика І. О. Гуржія, які на той час мешкали на території Лаври.

ШИДЕНКО В. А. Избранные работы по истории Киево-Печерской лавры / В. А. Шиденко ; [Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник]. – К. : [Фенікс], 2008. – 255 с. : ил., табл. – ISBN 978-966-651-666-7.

Книга презентує дві раніше неопубліковані праці Василя Артемовича Шиденка (1920–1995), присвячені лаврським митцям минулого, зокрема архітектору О. В. Щусєву (1873–1949). Ці праці, як і багато інших, є результатом багаторічних архівних досліджень науковця.

ЖИЛЕНКО І. «Записки, касаючіеся до Киево-Печерской лавры» / І. Жиленко // Давньоруське любомудріє : тексти і контексти / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» ; упорядкув. : О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К., 2006. – С. 123–159. – ISBN 966-518-385-0.

Автор статті досліджує цікавий історичний твір XVIII ст., який зберігся в єдиній авторській рукописній копії 1772–1773 рр., що 1863 року належала бібліотеці Дальніх печер Києво-Печерської лаври, а нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Цей документ має значення і як цікава пам'ятка епохи, і як твір, зміст якого відображає невідому до сьогодні історіографічну традицію. Опубліковано також сам текст «Записок» із коментарями автора дослідження.

ГАЛАТА С. Позичене минуле / С. Галата // Україна. – 2007. – № 11. – С. 31–33.

Історики вже втомилися рахувати, скільки пам'яток було знищено за останні два десятиліття й скільки втратили свою автентичність. Автор вважає, що Україна переживає новий 1934 рік, коли відбувалося масове руйнування цінних у культурному значенні споруд. У статті йдеться про стан збереження пам'яток історії та культури на території Києво-Печерської лаври.

ХРАМЫ Киево-Печерской Лавры / сост. М. Ю. Ефимова. – К. : Типогр. Киево-Печерской Лавры, 2004. – 78 с.

Книга знайомить читачів із історією храмів монастиря, особливістю їхньої архітектури та роллю в духовному житті України.

ВЕЛИКА Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках : матеріали Міжнар. наук. конф., 1–2 жовт. 2001 р. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада : С. П. Кролевець (голова) [та ін.]. – К., 2002. – 230 с. – ISBN 966-646-050-5.

Збірник наукових праць включає доповіді, виголошені на Міжнародній науковій конференції «Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках», що пройшла в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику у 2001 р. як один із заходів, присвячених 950-літтю заснування Києво-Печерської лаври. У пропонованих читачеві дослідженнях розглянуто широкий спектр питань, дотичних до історії будівництва Успенської церкви, її перебудов, особливостей зовнішнього та

внутрішнього декору в різні періоди існування храму, а також явищ духовної культури монастиря, пов'язаних із цією національною святинєю.

СІТКАРЬОВА О. В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври : до історії архіт.-археол. дослідж. та проекту відбудови / О. В. Сіткарьова. – К. : Свято-Успен. Києво-Печер. Лавра, 2000. – 232 с. : іл. – ISBN 966- 507-094-0.

БУДЗИНСКАЯ Н. Успенский собор Киево-Печерской лавры / Н. Будзинская // Купола : ист. альманах. – 2005. – № 1. – С. 5–9.

КОТ С. Подобиці великого вибуху : [Успен. собор Києво-Печер. лаври] / С. Кот // Україна. – 2007. – № 10. – С. 54–56.

У книзі і статтях йдеться про одну з найвидатніших пам'яток Києво-Печерської лаври – Успенський собор. У пропонованій праці О. В. Сіткарьової розповідається про майже двохсотрічні архітектурно-археологічні дослідження цієї святині православ'я, результати яких покладено в основу проекту відтворення пам'ятки, а також про важливі етапи її будівельної історії, особливості архітектури, монументальний живопис та некрополь. До наукового обігу вводяться документи, виявлені автором в архівах Москви та Санкт-Петербурга.

БАРТОШ Є. Трапезна церква Києво-Печерської лаври / Є. Бартош // Укр. культура. – 2007. – № 9. – С. 30–32.

ПІТАТЕЛЄВА О. Лаврський модерн: [Про Трапезну церкву] / О. Пітателева // Міжнар. туризм. – 2007. – № 6. – С. 112–117, фотогр.

Трапезна церква Києво-Печерської лаври – храм, не схожий на інші споруди монастиря, збудовані здебільшого у бароковому стилі, адже є варіацією чи, можливо, копією стародавньої константинопольської «Софії», її київським відлунням, яке пройшло крізь віки.

КОНДРАТЮК А. Над святими воротами : [про Троїцьку надбрамну церкву] / А. Кондратюк // Міжнар. туризм. – 2006. – № 3. – С. 102–107.

Троїцька церква є єдиною давньоруською спорудою, що дійшла до наших днів. Вона не була зруйнована ні під час землетрусу 1230 р., ні під час татаро-монгольського погрому 1240 р., коли всі інші храми перетворилися на руїни.

ПОЛЮШКО Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею : пошуки і знахідки / Г. В. Полюшко ; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К. : Абрис, 2001. – 175 с. – ISBN 966-531-117-4.

У книзі йдеться про пошуки втрачених у 1930-х роках унікальних експонатів Лаврського музею, нині – Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Здані за таємним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У на тимчасове збереження до Київської контори Держбанку, музейні предмети невдовзі, без згоди заповідника, опинилися в Москві. Дослідження Г. Полюшка має практичне значення, бо автор обґрунтовує об'єктивну й реальну на часі потребу повернення музейних експонатів Лаври.

Стислу інформацію про пам'ятки Лаври можна отримати з таких публікацій:

ІВЧЕНКО А. С. Україна = Ukraine / А. С. Івченко ; пер. І. Ільїна, О. Кальниченка. – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2010. – 223 с. : фотогр. – Парал. укр., англ. – ISBN 978-966-14-0064-0. – Із змісту: [Про Києво-Печерську лавру]. – С. 15–17.

КИЄВО-ПЕЧЕРСКАЯ лавра // Васильєва Е. 100 знаменитых памятников архитектуры / Е. Васильєва, В. Пернатъев. – Х., 2008. – С. 125–129. – ISBN 978-966-03-4210-1.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА лавра // Храми Києва / авт. тексту М. Б. Кальницький. – К., 2006. – С. 19–35. – ISBN 966-8188-73-Х.

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Києво-Печерская лавра / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес Украины / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 13–22. – ISBN 978-966-8959-40-0.

САДИБИ стародавнього Києва і сади Києво-Печерської лаври // Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К., 2009. – С. 17–21.

СКЛЯРЕНКО В. М. Києво-Печерська лавра / В. М. Скляренко // Дива України / В. М. Скляренко. – Х., 2009. – С. 22–23, фотогр. – ISBN 978-966-404-957-0.

* * *

БАРТОШ А. Є. Перлина українського бароко [церква Всіх Святих] / А. Є. Бартош // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України : зб. наук. пр. : матеріали п'ятої наук.-практ. конф. (18–19 трав. 2006 р.) / Мінбуд України, Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові ; редкол. : С. А. Слесарєв (голова) [та ін.]. – Глухів, 2006. – С. 100–105.

БАРТОШ А. Є. Трапезна церква та палата Києво-Печерської лаври : (іст. аспект) / А. Є. Бартош // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 116–125 : іл. – ISBN 966-8738-00-4.

БЛОКІНЬ С. Руїнування Києво-Печерської Лаври : (із книги спогадів) / С. Білокінь // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України ; редкол. : В. М. Даниленко (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 398–408.

ВАСИЛЬЄВ О. Аскетизм як результат паломницької діяльності в Києво-Печерській лаврі / О. Васильєв // Несторівські студії : духов. традиції в укр. культурі : доп. науковців III та IV Несторів. студій, видані за сприяння Печер. район. у м. Києві адміністрації / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Печер. район. у м. Києві держадмін. – [К.], 2007. – С. 72–87. – ISBN 978-966-651-481-6.

ВАСИХОВСКАЯ Н. С. Общежительство в Киево-Печерском монастыре : вторая половина XI – начало XII в. / Н. С. Васиховская // Вестн. Тюмен. гос. ун-та. – 2006. – № 8. – С. 144–150.

ВАСИХОВСЬКА Н. Повсякденне життя Києво-Печерських монахів і пам'ятники давньоруської літератури // Укр. іст. зб. – 2007. – Вип. 10. – С. 38–46.

ВКЛАДИ і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври XVI – поч. XX ст. : (сакральні тканини і вироби з металу у збір. Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідника) : каталог / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; [упоряд : В. Щербакова, Г. Листопад ; відп. ред. В. Колпакова]. – К. : КВІЦ, 2005. – 103 с. : іл., табл. – (Пам'ятки культури). – ISBN 966-71-92-74-1.

ЗАЙЦЕВ А. Н. К вопросу о дате основания Киево-Печерского монастыря / А. Н. Зайцев // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 126–131. – ISBN 966-8738-00-4.

ИВАКИН Г. Ю. Архитектурно-археологические исследования Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1997–2000 гг. / Г. Ю. Ивакин, С. А. Балакин // Рос. археология. – 2007. – № 2. – С. 108–119.

ИВАКИН Г. Ю. Погребения в шиферных саркофагах Успенского собора Киево-Печерской лавры / Г. Ю. Ивакин, С. А. Балакин // Сугдейский сборник / Нац. заповедник «София Киевская». – К. ; Судак, 2005. – Вип. II. – С. 88–104.

КАЧАН Р. Засновники Успенського собору Києво-Печерської лаври : історіографія питання / Р. Качан, С. Хведченя // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 2. – С. 112–126.

КОНДРАТЮК А. Метод введення прочанина до монументального ансамблю Троїцької церкви Києво-Печерської лаври / А. Кондратюк // Несторівські студії : духов. традиції в укр. культурі : доп. науковців III та IV Несторів. студій, видані за сприяння Печер. район. у м. Києві адмін. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Печер. район. у м. Києві держ. адмін. – [К.], 2007. – С. 96–107. – ISBN 978-966-651-481-6.

КОНДРАТЮК А. Портрети козацької старшини та її сучасників у рукописах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври / А. Кондратюк // Батуринські читання. 2007 : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка, Батурин. держ. іст.-культ. заповідник «Гетьман. столиця» [та ін.] ; редкол. : О. Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. – Ніжин, 2007. – С. 162–166. – ISBN 978-966-340-210-9.

КОНДРАТЮК А. Ю. Живописна майстерня Києво-Печерської лаври першої половини XVIII ст. / А. Ю. Кондратюк // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України : зб. наук. пр. : матеріали

п'ятої наук.-практ. конф. (18–19 трав. 2006 р.) / Мінбуд. України, Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові ; редкол. : С. А. Слесарев (голова) [та ін.]. – Глухів, 2006. – С. 93–97.

КУБАЛЬСЬКИЙ О. Н. Києво-Печерська лавра, XI–XX ст. / О. Н. Кубальський, Л. Д. Федорова // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – С. 53–73.

КУЧЕРУК О. Лаврська монастирська школа / О. Кучерук // Хроніка. – 2000. – Вип. 71. – С. 353–364.

ЛАВРСЬКИЙ альманах : Києво-Печер. лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. пр. Вип. 20 / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – 207 с. – Із змісту: Балакін С. А. Археологічні дослідження у Києво-Печерському заповіднику в 2007 році / С. А. Балакін. – С. 5–13 ; Кондратюк А. Ю. Стінопис церкви Спаса на Берестові 40-х років XVII століття : гіпотези, проблематика й перспективи дослідження / А. Ю. Кондратюк. – С. 66–73 ; Кришень А. П. Києво-Печерська лавра у творах художників XIX – початку XX століть / А. П. Кришень. – С. 74–90 ; Пітателева О. В. Витоки традицій та новаторства в орнаменталі інтер'єрів Трапезної церкви та палати Києво-Печерської лаври / О. В. Пітателева. – С. 94–100 ; Васильєв М. Г. Историческая справка по надгробным памятникам Киево-Печерской лавры / М. Г. Васильев. – С. 144–149.

ЛАВРСЬКИЙ альманах : Києво-Печер. лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. пр. Вип. 22 / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – 196 с. – Із змісту: Гришин А. Д. Огляд архівних джерел з питань ремонтно-реставраційних робіт в Успенському соборі (1800–1917 роки) / А. Д. Гришин. – С. 48–63 ; Крайня О. О. Функціонування архіву Києво-Печерської лаври в контексті розвитку архівної справи / О. О. Крайня. – С. 64–77.

ЛАГОДЗЬКИ Ян. До питання про надання гетьманом І. Мазепою коштів на будівництво Великої лаврської дзвіниці / Ян Лагодзьки // Батуринські читання. 2007 : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка, Батурин. держ. іст.-культ. заповідник «Гетьман. столиця» [та ін.] ; редкол. : О. Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. – Ніжин, 2007. – С. 180–182. – ISBN 978-966-340-210-9.

МЕШКОВ В. Києво-Печерський монастир – серце древнерусского духа / В. Мешков // Давньоруське любомудріє : тексти і контексти / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» ; упорядкув. : О. Вдовина. Ю. Завгородній. – К., 2006. – С. 292–304. – ISBN 966-518-385-0.

НІКІТЕНКО М. Бестіарій Троїцької надбрамної церкви в контексті теологічної програми її розписів / М. Нікітенко // Батуринські читання. 2007 : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка, Батурин. держ. іст.-культ. заповідник «Гетьман.

столиця» [та ін.] ; редкол. : О. Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. – Ніжин, 2007. – С. 205–210. – ISBN 978-966-340-210-9.

НІКІТЕНКО М. Вплив паломництва на формування сакральної топографії Києво-Печерської лаври / М. Нікітенко // Несторівські студії : духов. традиції в укр. культурі : доп. науковців III та IV Несторів. студій, видані за сприяння Печер. район. у м. Києві адмін. / Нац. Києво-Печер іст.-культ. заповідник, Печер. район у м. Києві держадмін. – [К.], 2007, – С. 108–115. – ISBN 978-966-651-481-6.

НІКІТЕНКО М. До семантики пейзажного живопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври : новий метод дослідження / М. Нікітенко // Софійські читання : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Нац. заповідника «Софія Київська» та сучас. тенденції музейн. науки» (м. Київ, 24–25 листоп. 2005 р.) / Нац. заповідник «Софія Київська» ; редкол. : Г. І. Шаповалов [та ін.]. – К., 2007. – С. 181–193.

НІКІТЕНКО М. М. Богородична символіка в ієротопії Києво-Печерської лаври / М. М. Нікітенко // Софійські читання : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Нац. заповідника «Софія Київська» : культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25–26 жовт. 2007 р.). – К., 2009. – С. 299–303. – ISBN 978-966-96940-8-9.

НІКІТЕНКО М. М. Пейзажний живопис притвору Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври як втілення образного світу доби бароко / М. М. Нікітенко // Історико-культурні надбаня Сіверщини у контексті історії України : зб. наук. пр. : матеріали п'ятої наук.-практ. конф. (18–19 трав. 2006 р.) / Мінбуд України, Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові ; редкол. : С. А. Слесарєєв (голова) [та ін.]. – Глухів, 2006. – С. 97–100.

НІКІТЕНКО М. М. Троїцька надбрамна церква у священній топографії Києво-Печерської лаври / М. М. Нікітенко // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 148–154. – ISBN 966-8738-00-4.

ОСТАПОВ О. А. Науково-дослідна робота Києво-Печерського заповідника в контексті сталого розвитку суспільства / О. А. Остапов // Мистецька освіта та мистецтво освіти в контексті формування сталого суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 12–13 трав. 2005 р. / М-во культури і туризму України, Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв, Укр. центр культ. дослідж., Київ. держ. вище муз. уч-ще ім. Р. М. Глієра ; редкол. : В. Г. Чернець (голова редкол.) [та ін.]. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 103–105.

ОСТАПОВ О. А. Українська культура XVII–XVIII ст. (з історії Києво-Печерської лаври) / О. А. Остапов // Українська культура в контексті сучасних наукових досліджень та практичних реалій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 груд. 2006 р. / М-во культури і туризму України, ДАКККіМ, Укр. центр культ. дослідж. ; редкол. : В. Г. Чернець (голова редкол.) [та ін.]. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 94–96. – ISBN 966-8683-74-9.

ПАМ'ЯТНИКИ Києво-Печерської лаври : геол.-геофиз. наблюдения и использование их результатов для сохранения заповедника / В. И. Старостенко, В. Ф. Рыбин, С. Г. Звольский [та ін.] // Геофиз. журн. – 2006. – Т. 28, № 6. – С. 3–28.

ПОМЕННИК Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври : публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; упоряд. О. С. Кузьмук. – К., 2007. – 115 с. – (Лаврський альманах ; вип. 18, спец. вип. 7).

РУСАКОВА Ю. М. Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.06 / Ю. М. Русакова ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2008. – 20 с.

ТАРНОПОЛЬСЬКА І. О. Києво-Печерська лавра та гурток її діячів як найбільш значний культурно-ідеологічний заклад Наддніпрянської України XVII століття / І. О. Тарнопольська // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 4. – С. 122–130.

ТОЛОЧКО Л. Водосвятний Ківорій на території Дальніх печер. Історія спорудження / Л. Толочко // Київ. старовина. – 2009. – № 3. – С. 32–37.

ТОЛОЧКО Л. Історія спорудження і експлуатація Водосвятного Ківорію Верхньої Лаври / Л. Толочко // Київ старовина. – 2008. – № 5. – С. 19–26.

Довідкові видання

ВОРОНЦОВА О. Лаврські печери : путівник / О. Воронцова. – К. : Амадей, 2000. – 95 с. : іл. – Укр., англ. – ISBN 966-7689-05-0, 966-7689-04-2.

ДЯТЛОВ В. Києво-Печерская лавра : справ.-путеводитель / В. Дятлов. – К. : Типогр. Києво-Печер. Успен. Лавры, 2008. – 446 с. : ил. – ISBN 978-966-8571-44-2.

ІСТОРІЯ міста Києва з найдавніших часів до 2000 року : наук.-допом. бібліогр. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р. : у 3 т., 14 кн. Т. 1, кн. 1 : Історія м. Києва з найдавніших часів до 1861 р. / Книжк. палата України ім. І. Федорова, Ін-т історії України НАН України ; уклад. Н. А. Дехтярьова. – К., 2006. – 394 с. – ISBN 966-647-057-8. – Із змісту: Церкви Київської Русі. – С. 96–99; Заснування Києво-Печерської друкарні (1615 рік). – С. 221–223.

МАТЕРІАЛИ до бібліографії Києво-Печерської лаври : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; Держ. іст. б-ка України ; авт.-упоряд. О. І. Марченко. – К., 2006. – 354 с.

НАЦІОНАЛЬНИЙ Києво-Печерський історико-культурний заповідник = The Kyiv-Pechersk national historico-cultural preserve : фотопутівник = photo-quide / авт.-упоряд. О. Коваль і В. Колпакова ; відп. ред.

С. Кролевець. – К. : Спалах, 2008. – 48 с. : іл. + карта-схема Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідника. – Парал. укр., англ. – ISBN 966-512-185-5.

НАЦІОНАЛЬНИЙ Києво-Печерський історико-культурний заповідник = The Kyiv-Pechersk national historico-cultural preserve : фотопутівник = photo-guide / авт.-упоряд. О. Коваль, В. Колпакова ; відп. ред. С. Кролевець. – К. : Спалах, 2006. – 47 с. : іл. + карта-схема Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідника [1] арк. – Парал. укр., англ. – ISBN 966-512-185-5.

ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра : предм.-темат. покажч. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. арх. України ; упоряд. С. Р. Кагамлик. – К., 2008. – 359 с. – (Архів Києво-Печерської лаври та заповідника ; вип. 1). – ISBN 978-966-651-709-1.

ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра : імен. покажч. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр. держ. іст. арх. України ; упоряд. С. Р. Кагамлик. – К., 2007. – 383 с. – (Архів Києво-Печерської лаври та заповідника ; вип. 1). – ISBN 978-966-651-529-5.

РУКОТВОРНА ПЕРЛИНА УКРАЇНИ

Національний дендрологічний парк «Софіївка»

Тут все вражає – скелі, гроти,
Фонтани, острови і водоспади,
Алей примхливі повороти,
Дерев і квітів зачаровані громади...
А. І. Гринюк

У старовинному українському місті Умані, що на Черкащині, є мальовничий, вражаючий своєю неповторною красою куточок, який по праву називають перлиною України, її візитівкою. Це Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України – дивовижний витвір людської фантазії й майстерності, в якому переплелися разом і світ загадкових легенд та міфів, і мистецтво, і краса природи. Він стоїть в одному ряду з такими шедеврами паркового будівництва Європи, як сад Бальбі у Флоренції (Італія), парк Сан-Сусі у Потсдамі (Німеччина) і палацовий парк у Версалі (Франція).

«Софіївка», розташована на площі майже 170 га, з року в рік дивує відвідувачів своєю неперевершеною красою – своєрідною романтичною поемою з каменю, водоспадами, архітектурними та гідравлічними спорудами, античною скульптурою і, звісно ж, різноманітним рослинним світом.

Створювався парк впродовж 1796–1802 років. Задумав його володар міста Умані, польський магнат Станіслав Щенсний (Фелікс) Потоцький як подарунок на день народження своєї коханої дружини Софії.

Майже фантастичною була доля Софії Потоцької (1760, або 1761, чи 1766–1822) – незвичайної красуні, яка народилася у Туреччині в родині збіднілого грецького торговця. Заможним «покровителем» дівчини став польський посол у Туреччині. Повернувшись до Варшави, він викликав Софію у столицю. Дорогою вона зупинилась у місті Кам'янці, вдаючи з себе наречену посла. Тут у дівчину до нестями закохався Юзеф Вітте, син коменданта фортеці. Вони таємно обвінчалися, і тільки завдяки чарівності Софії батько Юзефа визнав цей шлюб. Молодята вирушили у тріумфальну подорож Європою, де на них чекало представлення до двору польського короля Станіслава

Августа, короля Пруссії Фрідріха II та австрійського імператора Йосифа II, успіх в аристократичних салонах Парижа. У 1785 р., після смерті батька, Ю. Вітте було призначено комендантом Кам'янця, і подружжя повернулося до міста.

Беручи діяльну участь у політичних інтригах чоловіка, Софія виконувала таємні доручення російських військових. Вона познайомилася з Г. Потьомкіним і була представлена Катерині II. У цей же час відбулося її знайомство з Потоцьким. Про їхній роман ходили легенди. Після багатьох перипетій з 1792 р. вони вже не розлучалися. Жили за кордоном, а після переходу Потоцького на службу до Росії остаточно поселилися в Україні.

Ідея створення парку виникла у Софії тоді, коли, перебуваючи проїздом у Польщі, вона з дітьми (Костянтином та Миколою, які померли малими) зупинилася в Неборові, в маєтку Гелени Радзивілл. Оглянувши славнозвісну «Аркадію», Софія не могла приховати свого захоплення і написала про це Потоцькому в розчуленому листі. Вона підкреслювала романтичність парку, розповідала про його екзотичні рослини та квіти. Очевидно, на неї справила неабияке враження й паркова архітектура.

Думка щодо створення парку, гідного прекрасної Софії, захопила Потоцького. Цей задум втілював у життя видатний інженер, математик, будівничий, людина високої культури Людвіг Метцель. Він багато років перебував у на службі Потоцького.

Для будівництва парку обрали дуже вдале місце: невеликий струмок, здавна прозваний Багном (пізніше – річка Кам'янка), столітні дуби, яруги, природні джерела, нагромадження кам'яних брил. З 1796 по 1802 р. копали ставки, підземну річку, споруджували водоспади й водограї, прокладали алеї, переносили велетенські гранітні брили, створювали з граніту та гіпсу художні прикраси для архітектурних споруд. У парку висаджували дерева місцевих порід, а також екзотичні рослини, завезені з різних країн світу. Прикрасили сад мармуровими статуями грецьких богів і богинь, філософів та поетів, виготовленими скульпторами Італії та Франції. Уманські умільці догодили графу Потоцькому, створивши в долині своєрідну невелику «Елладу», батьківщину його дружини Софії.

Будівництво парку не вдалося завершити за первісним планом, оскільки він переходив від одного власника до іншого. Після смерті Станіслава й Софії Потоцьких парк успадкував їхній син Олександр. У 1831 р., після польського повстання, в якому він брав участь, його уманські маєтки конфіскували й передали Київській казенній палаті. З

1836 по 1859 р. колишні володіння О. Потоцького підпорядковуються Управлінню військових поселень, яке розпочало в парку реставраційні й відновлювальні роботи. За цей період було збудовано багато архітектурних споруд і об'єктів (башти біля входу, павільйон Флори, Рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї, обладнано терасу Муз). У цей період «Софіївку» називали «Царициним садом».

У 1859 р. парк перейшов на утримання Головного училища садівництва Росії, переведеного з Одеси до Умані. Під керівництвом відомого вченого В. Пашкевича у «Софіївці» значно збагатилась колекція рідкісних екзотичних рослин.

У 1919 р. парк почали називати Садом III Інтернаціоналу.

У 1929 р. «Софіївку» оголосили державним заповідником і надали статус самостійної установи, яка кілька разів передавалась у підпорядкування різних відомств. З 1955 р. парк знаходиться у віданні Академії наук України. Нині «Софіївка» – важливий науковий і культурно-освітній центр. У 1991 р. їй надали статус науково-дослідної установи НАН України.

Рослини в парку відзначаються великою різноманітністю. Тут росте понад 2 017 видів, форм і сортів місцевих та інтродукованих рослин, у тому числі дерев і кущів – 1 233, з них листопадних – 1 055, вічнозелених (хвойних) – 178.

Кожний куточок парку овіяний міфами й легендами стародавньої Греції та Риму, пов'язаний з переказами та романтичними історіями про життя родини Потоцьких.

Головний вхід до парку утворюють дві башти за зразком храму стародавньої римської богині сімейних оберегів і вогню Вести в Тіволі (Італія). Від головного входу пролягає центральна мальовнича алея, обсаджена обабіч столітніми тополями й каштанами. Поруч із алеєю тихо хлюпоче річка Кам'янка, а схил її долини спрямований до Тарпейської скелі. За повір'ям стародавнього Риму, так називали крутий схил Капітолійського горба, із якого скидали засуджених до смерті.

За іншою версією, скелю назвали за іменем доньки власника капітолійської фортеці Тарпеї, яка, зрадивши батька, впустила до фортеці сабіян. Також ймовірно, що вона символічно відображає скелю, з якої кинулась у море Даура – героїня шотландського фольклору (який збирав Джек Макферсон, автор «Творів Оссіана»). Про це згадує Т. Темері – автор першого путівника по «Софіївці», опублікованого французькою мовою в 1846 р. Тарпейську скелю було побудовано в 1796–1800 рр.; у 1839 р. на її вершині встановлено дерев'яну альтанку.

Головна алея парку веде відвідувачів до павільйону Флори (у стародавній Греції Флора – богиня весни і квітів). Цю напрочуд гарну архітектурну споруду з білою колонадою у доричному стилі було споруджено в 1842–1845 рр. Фриз павільйону, прикрашений рослинним орнаментом із грон винограду, виконано за малюнком видатного російського архітектора А. Штакеншнейдера. Між колонами будівлі відкриваються чудові пейзажі всієї центральної частини парку (Нижній став, фонтан «Змія», тераса Муз, Бельведер). Саме тут розпочинається первісна «Софіївка», спланована ще Л. Метцелем.

Поруч із павільйоном Флори видніється гранітний Венеціанський місток, прикрашений гранітними стовпами, з'єднаними між собою залізними ланцюгами. Нижче містка збудовано дерев'яний шлюз, через який випускають надлишок води з Нижнього ставу.

Із шипінням виривається з чавунної пащі фонтану «Змія» величезний стовп води (заввишки до 18 метрів). За Потоцьких він являв собою купу каміння, поміж якого витікала вода. У середині XIX ст. Управлінням військового поселення було встановлено чавунну скульптуру змії. Цікаво, що фонтан видно з будь-якого куточка центральної частини парку.

Над Нижнім ставом нависає Левкадська скеля. Як відомо, Левкада – міфічна біла скеля, розташована на міфічному острові біля входу до підземного царства Аїда. З неї щороку скидали у море хабарників або казнокрадів. Якщо дивитися на Левкадську скелю збоку, – можна побачити профіль людини. За повір'ям, таку згадку про себе вирішив залишити власник парку – С. Потоцький.

На Левкадській скелі є місце, оточене металевою загорожею, з якого відкривається чудовий краєвид на увесь Нижній став. Це – Бельведер. На гранітному п'єдесталі встановлено біломармурову статую Орфея.

Унизу, біля підніжжя скелі, під самим Бельведером, у воді лежить велетенська кам'яна брила, яка завжди викликає інтерес у відвідувачів. Як тільки її не називали: і Камінь смерті, і острів Лесбос, і застиглий корабель міфічного племені феакійців, яких Посейдон покарав за те, що вони вивезли Одиссея – героя однойменної Гомерової поеми, на його батьківщину. Науковці вважають, що ця місцевість відтворює міф про повернення Одиссея на острів Ітаку.

На крутому схилі, з лівого боку від Нижнього ставу, розташовано терасу Бельвю. З цього місця бере початок викладена гранітною шашкою (за останньої реконструкції) алея, що прямує до Китайської альтанки.

На повороті Нижньої алеї в 1800 р. на гранітному п'єдесталі було встановлено знайдену в Херсонесі унікальну статую стародавнього грецького драматурга Евріпіда (заввишки 2,45 м). Позаду піднімається найбільший схил «Софіївки», вершина якого має поетичну назву – тераса Муз. У центрі вершини височієobelіск «Орел», встановлений 1857 р. на честь російського імператора Миколи I, який свого часу багато зробив для поліпшення і утримання «Софіївки».

Біля підніжжя крутого схилу, поміж терасою Муз і Великим водоспадом, розташовано джерело Гіппокрени (так у грецькій міфології називалося джерело, вода з якого надавала творчого натхнення поетам).

Поміж водяним простором Нижнього ставу та схилом Левкадської скелі розмістився невеличкий півострів – площа Зборів, збудована ще за часів Потоцького. В її центрі міститься басейн із надзвичайно красивою гранітною вазою, який отримав назву «Храм Посейдона». Своїм мелодійним шумом, виблискуючи на тлі зелені і каміння, площу прикрашає Великий водоспад. Його верхня частина – штучна споруда, створена для того, щоб підняти вершину водоспаду. Вода надходить сюди з Верхнього ставу через спеціальні гідросистеми. Падаючи з висоти 14 метрів, водоспад розбивається об каміння на водяний пил, заповнюючи туманом площу Зборів.

Від залізного містка, перекинутого над водоспадом, можна піднятися до Ахеронтійського озера, яке має овальну форму й обкладені гранітом береги. Озеро не тільки прикрашає парк, а й забезпечує запаси води для роботи Великого водоспаду й водограю «Семиструйка». Вода до озера надходить із Верхнього ставу. Її рівень регулює дамба Амстердамського шлюзу.

З північно-східної сторони в Ахеронтійське озеро впадає підземна річка Ахеронт. Так у грецькій міфології називали одну з річок царства померлих, притулок душ небіжчиків, які за вироками суддів потрапляли звідси або на Єлисейські поля (для вічного блаженства), або за різні злочини в Тартар. Річка Ахеронт протікає у викопаному в землі й освітленому через люки тунелі довжиною 224 м.

Неподалік від Ахеронтійського озера розміщено Темпейську долину. Але перш ніж дійти до неї, відвідувач ознайомиться з гротом Сцілли й Харібди, силуетом С. Потоцького, статуями Орфея та Амура. Можна побачити грот Локетєка і грот Поліфема, в якому, за давнім міфом, побував Одиссей, повертаючись після двадцятирічної відсутності на острів Ітака до своєї коханої дружини Пенелопи. Сумно хлюпоче маленький струмок, поділяючись на три частини й утворю-

ючи каскад «Три сльози». Струмок протікає поруч ізobelіском «Розбита колона» з усіченою вершиною – пам'ять про трьох дітей Потоцького, померлих у ранньому віці. Біляobelіска лежить природний камінь, форма якого нагадує сплячого лева.

У «Софіївці» багато гротів. Громовий, або Левовий грот (за іншими джерелами, грот Каліпсо), – найбільший у парку. Він створений у гігантській скелі. З верхнього ставу до нього підведено воду, шум якої схожий на відлуння грому або ревіння лева. За повір'ям, вельможні пани тут розвіювали свій смуток вином, програвали в карти свої володіння та кріпаків. Підійти до гроту можна земним раєм – «Слисейськими полями», оглянувши попередньо композицію із каменю «Мистецтво і Природа».

Від Громового грота відкривається прекрасний краєвид на широку долину й грот Фетіди (у грецькій міфології – німфа, донька морського бога Нерея), споруджений у вигляді античного храму. Пізніше тут було встановлено статую Венери Медицейської. Неподалік від грота Фетіди збудовано своєрідний дерев'яний павільйон, в якому утримували фазанів. Тому його називають «Фазанник».

Гранітні східці зліва від павільйону виводять на алею, яка простяглася до Верхнього ставу – серця всіх гідротехнічних споруд заповідника. Серед ставу насипано штучний острів Анти-Цирцея. За міфом, німфа Цирцея перетворювала людей на тварин. Але ж у С. Потоцького мала б жити чарівниця з протилежними якостями! Тому острів назвали Анти-Цирцея. Головною його прикрасою є рожевий павільйон, створений у стилі Відродження. Споруду пофарбовано в рожевий колір, а художні ліплення, що її прикрашають, виділено білою фарбою. З острова відкривається мальовнича панорама водного простору Верхнього ставу, лісистих берегів, центрального масиву парку.

Естетичні принципи садово-паркового мистецтва на зламі XVIII і XIX ст. (що поєднували ідеї Просвітництва, класицизму та прийдешньої доби романтизму), втілені в ансамблі «Софіївки», мали великий вплив на формування художнього образу садів та парків наступної епохи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

КОСЕНКО И. С. Национальный дендрологический парк «Софиевка» / И. С. Косенко ; НАН Украины ; [пер. Т. Г. Сухомейло, Е. М. Шиф]. – Умань : Ремарк, 2006. – 207 с. : ил. – ISBN 966-96647-0-5.

У книзі йдеться про історію заснування, будівництва, розвитку і збереження Національного дендропарку «Софіївка» НАН України за більш як 210-літній період.

За задумом архітектора Л. Метцеля, парк є ілюстрацією окремих частин поем Гомера «Іліада» і «Одіссея», де кожна композиція та мала архітектурна форма виражають ідею певного міфу чи відображають якусь подію. Також подано опис рослинності, садово-паркових композицій та ландшафтів, архітектурних і гідротехнічних споруд.

У виданні використано фотографії відомих фотохудожників В. Демкова і Г. Сивко.

КОСЕНКО И. С. Национальному дендрологическому парку «Софиевка» НАН Украины – 210 лет / И. С. Косенко, В. Н. Грабовой // Старовинні парки і ботанічні сади – наукові центри збереження біорізноманіття та охорона історико-культурної спадщини : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 210-річчю Нац. дендрол. парку «Софіївка» – НДІ НАН України, 25–28 верес. 2006 р. / НАН України, Нац. дендрол. парк «Софіївка» – НДІ НАН України [та ін.] ; відп. ред. І. С. Косенко. – Умань, 2006. – С. 15–23. – ISBN 966-360-056-X.

У 210-річній історії існування «Софіївки» виділено шість періодів становлення, благоустрою і розвитку парку. У статті подано характеристику 50-літньої історії діяльності Національного дендрологічного парку «Софіївка» як наукової установи НАН України.

КОСЕНКО И. С. Мифы и сказания в парке «Софиевка». Кн. 1 / И. С. Косенко, Е. М. Шиф. – Умань : Ремарк, 2006. – 142 с. : ил. – ISBN 966-96647-1-3.

У книзі, на основі раніше проведених досліджень із розкриття семантичних особливостей паркових композицій «Софіївки» і визначення назв об'єктів парку, в короткій формі викладено сюжети міфів Древньої Греції, зібрані й упорядковані в послідовності екскурсійного маршруту парком. В основу сюжетів лягли кожен камінь, кожна рослина «Софіївки», які стали своєрідною композицією чи тотемічним образом богів.

КІЗЛИК В. Софіївка. Крізь призму часу = Софиевка. Сквозь призму времени = Sofiyvka. Through the prism of the time : [поезії] / В. Кізлик. – [Умань : Уман. комун. вид.-полігр. підприємство, 2009]. – 29 с. : іл. – ISBN 978-966-477-036-8.

У невеликій за обсягом збірці в поетичній формі викладено особисте сприйняття автором парку «Софіївка» крізь призму часу.

МАЛИНОВСЬКИЙ М. В. Барви флори : поет. мініатюри про рослини дендрол. парку «Софіївка» і коротка інформація про флору / М. В. Малиновський. – К. : [Фітосоціоцентр], 2002. – 124 с.: іл. – ISBN 966-306-000-X.

У книзі у вигляді поетичних мініатюр йдеться про низку рослин – дерев, кущів, трав, що ростуть в дендрологічному парку «Софіївка». Майже після кожної мініатюри автор подає коротку інформацію про вищезгадану рослину, знайомить читача з науковцями, які працюють у науководослідній установі – дендрологічному парку «Софіївка» НАН України.

КОПОТУН В. А. «Софіївка». Народжена любов'ю = Sofiyivka. Born out of Love : [фотоальбом] / В. Ф. Копотун, В. А. Коцицька. – Вид. 2-ге – Умань : АЛМІ, 2004. – 53 с. – Укр., рос, англ., пол., нім, фр.

СОФІЇВКА = Sofiyivka // Дерлеменко Є. А. Парки України = Parks of Ukraine : фотоальбом / Є. А. Дерлеменко. – [К., 2008]. – С. 90–119. – Укр., англ. – ISBN 966-8137-50-7.

Фотоальбоми містять добірки фотографій «чудес» чарівного парку (головної алеї і павільйону Флори, Нижнього ставу, Долини Велетнів, Тарпейської скелі, гроту Фетіди та ін.)

Стислу інформацію про пам'ятки парку можна отримати з таких публікацій:

КОСЕНКО І. С. «Софіївка» – одісея Потоцьких : (корот. нарис історії парку та її засновників) / І. С. Косенко, І. І. Кривошея. – К. : Академперіодика, 2007. – 47 с. : іл. – ISBN 978-966-360-060-4.

МОРОЗ П. Найстаріший Національний парк / П. Мороз // Наука і суспільство. – 2007. – № 5/6. – С. 24–25 : іл. – (Скарби духовної культури).

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Дендропарк «Софіївка» / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес Украины / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 352–356. – ISBN 978-966-8959-40-0.

СКЛЯРЕНКО В. М. Дендропарк «Софіївка» / В. М. Скляренко // Дива України / В. М. Скляренко. – Х., 2009. – С. 58–59 : фотогр. – ISBN 978-966-404-957-0.

«СОФІЇВКА» – сад міфів та легенд // Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : кн.-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. – К., 2009. – С. 132–151. – ISBN 978-966-577-153-1.

* * *

КРИВОШЕЯ І. Парки «Софіївка» та «Олександрія» (кінець XVIII – початок XX ст.): компаративний аналіз історії / І. Кривошея, С. Васільєв ; М-во регіон. розвитку та буд-ва України, Держ. іст.-архіт. заповідник «Ста-

ра Умань». – Умань : Жовтий, 2010. – 31 с. – (Уманські старожитності). – ISBN 978-617-525-034-1.

СТАРОВИННІ парки і ботанічні сади – наукові центри збереження біорізноманіття та охорона історико-культурної спадщини : матеріали між-нар. наук. конф., присвяч. 210-річчю Нац. дендрол. парку «Софіївка» – НДІ НАН України., 25–28 верес. 2006 р. / НАН України, Нац. дендрол. парк. «Софіївка» – НДІ НАН України [та ін.]; відп. ред. І. С. Косенко – Умань, 2006.– 450 с.: іл., табл. – ISBN 966-360-056-X. – Із змісту: Васільєв С. А. Парки «Софіївка» та «Олександрія» : порівнял. аналіз історії створення / С. А. Васільєв, І. І. Кривошея. – С. 62–67; Косенко І. С. Літературний огляд стильових та семантичних особливостей Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України / І. С. Косенко. – С. 92–99; Собченко В. Ф. Деякі історичні відомості про оспівувача «Софіївки» [Станіслава Трембецького] / В. Ф. Собченко. – С. 123-127; Вірченко В. М. Дендропарк «Софіївка» як осередок петрофітної біофлори / В. М. Вірченко – С. 225–227.

СОКИРСЬКА В. В. Історіографія історії дендрологічного парку «Софіївка» в дослідженнях Г. Ю. Храбана / В. В. Сокирська // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини ; редкол. : Т. В. Кузнець (голов. ред.) [та ін.]. – Умань, 2008. – Вип. 1. – С. 178–189.

СВЯТА СОФІЯ – ДУХОВНИЙ ПАЛАДІУМ УКРАЇНИ

Всесвітньо відома пам'ятка архітектури Софія Київська

Хрестом прорізавши завісу дима,
В красі, яку ніщо не сокрушить,
Свята Софія, ясна й незрушима,
Росте легендою в блакить.

Ю. Клен

У кожного народу є свої національні святині, які уособлюють одвічне незгасиме вогнище його духовності. Для України – це насамперед Свята Софія Київська, котра втілила в собі тисячолітню історію нашої держави, синтезувала релігійні, суспільно-політичні та естетичні почування народу. Собор народжений добою християнізації Русі, що ознаменувала кульмінаційний етап у зростанні на величезних обшарах Східної Європи могутнього слов'янського державного утворення.

У східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми були атрибутом суверенної державності, тож і собор Святої Софії в Києві своїм величним образом, архітектурними формами та художнім вирішенням маніфестував появу на світовій арені могутньої християнської Русі. Являючи собою архітектурний символ цієї держави, її паладіум, Софія Київська була для Русі-України тим, чим були святилище Аполлона у Дельфах для давніх греків, Єрусалимський храм для іудеїв, храм Воскресіння Христового в Єрусалимі для християн. І як головні сакральні споруди давнини, собор Св. Софії став духовним, політичним та культурним центром Русі.

Хоча наука про Святу Софію незабаром відзначить свій 200-річний ювілей, досі ще точиться дискусія щодо дати заснування собору. Річ у тім, що свідчення літописців про будівничу діяльність Ярослава Мудрого, з іменем якого пов'язується створення храму, є плутаними і суперечливими. Зокрема, Новгородський, Никонівський, Тверський та інші літописи датують розширення Ярославом Києва і закладення Софії Київської 1017 роком, а «Повість минулих літ» – 1037 роком. Натомість очевидець зведення Софії, перший київський митрополит-«русин» Іларіон свідчить, що в цій справі Ярослав завершив починання свого батька Володимира, хрестителя Русі.

Інший сучасник появи Софії – німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький згадує Софію Київську під 1017–1018 роками як діючу резиденцію київського митрополита.

Новітні дослідження собору, зокрема вивчення давньоруських написів-графіті на його стінах, що містять прямі дати – 1022, 1033 і 1036 роки, підтверджують датування Софії другим десятиріччям XI ст. Ряд графіті завдяки згадці в них відомих історичних осіб можуть датуватися навіть 1019 роком.

Уточнити датування собору дають можливість дні його освячення, що збереглися у Святцях, – 11 травня і 4 листопада. З огляду на те, що освячення храмів звичайно проводилося по неділях, можна визначити, що закладення Софії (освячення місця храму) відбулося за Володимира, в неділю, 4 листопада 1011 року, а освячення її престолу – за Ярослава, в неділю, 11 травня 1018 року, бо названі числа припали на недільні дні саме в ці роки. Таке датування узгоджується з результатами вивчення монументального живопису Софії. Дослідники відзначають стилістичну близькість мозаїк і фресок собору до пам'яток монументального живопису X – раннього XI ст., особливо до розпису Десятинної церкви в Києві. Софія – єдина київська пам'ятка, що має фресковий тиньк, повністю ідентичний за своїм складом тинькові Десятинної церкви. Це означає, що в соборі працювали «майстри від грек», прикликані Володимиром для будівництва Десятинної церкви.

Під склепінням Св. Софії відбувалися урочистості «посадження» на великокняжий престол, посвячення у митрополити, прийоми послів, затвердження політичних угод. Тут збиралися церковні собори. До Софії кияни «од малого і до великого» сходилися на віче. При соборі велося літописання і була створена перша відома на Русі бібліотека. Перед входом до храму в 1969 р. було встановлено пам'ятний знак на честь заснування Ярославом у 1037 р. софійської бібліотеки (скульптор І. Кавалерідзе).

За всю історію існування собор зазнав неодноразових пограбувань, пожеж, багаторічних запустінь, ремонтів і перебудов. У 1240 р., під час загарбання Києва ордами Батия, храм уцілів, однак був пограбований і спустошений.

За митрополита Кирила II (1240, або 1242–1280) – владного ієрарха – Св. Софію полагодили і впорядкували.

У XIV ст. Південно-Західна Русь підпала під владу Литовської держави. У 1416 р. Київ був спустошений і спалений ординцями Едигея, 1482 – кримським ханом Менглі-Гиреєм.

Після Люблінської унії 1569 р., коли утворилася польсько-литовська держава Річ Посполита, Київ підпав під владу польської корони. Про колишню велич міста нагадували руїни Верхнього міста. Підіймаючись над ними, Софія дедалі більше занепадала.

Наслідком Берестейської унії 1596 р. став перехід собору до уніатів. Стан Софії, за володіння якою точилася гостра боротьба між уніатами та православними, залишався вельми невтішним. Було розграбовано ризницю, зідрано й розкрадено покрівлю. У першій чверті XVII ст. впала західна стіна храму, заваливши центральний вхід уламками.

Відродження собору пов'язано з іменем митрополита Петра Могили (1633–1647), який відібрав його в уніатів, провів великі ремонтно-реставраційні роботи і заснував чоловічий монастир. Його територію забудували дерев'яними монастирськими спорудами, обнесли високим парканом із ошатною дерев'яною дзвіницею, в якій влаштували в'їзд із боку Софійського майдану.

Вклавши у справу відродження Софії кошти численних дародавців, у тому числі й особисті, Могила запросив до Києва кращих майстрів. Над реставрацією собору працювали відомий італійський зодчий Октавіано Манчіні, українські художники брати Тиміш та Іван Зінов'єви. З Москви виписали позолотника Якима Євтихієва, іконописця Йоакима, а також різьбярів, тесль, мулярів. Могила збирав до Софії мощі святих, подбав і про богослужбові книги та церковне начиння. У 1640 р. він зібрав у Софії помісний собор, на якому затвердили новий православний Катехізис.

Яскравою сторінкою в історії собору були часи гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) і його сподвижника митрополита Варлаама Ясинського (1690–1707). Гетьман виділив на відновлення Софії 50 000 золотих, надав 5 000 дукатів на позолочення її бані, збагатив ризницю коштовними дарунками. На зламі XVII–XVIII ст. Софію зовні було повністю перебудовано. Вбраний у нові барокові шати, капітально відремонтований та споряджений, собор втілював ідею української державності у звучанні Мазепиної доби.

Упродовж XVIII ст. поруйновану західну частину храму перебудували, внаслідок чого центр собору став просторішим. Деякі фрески затинькували й забілили, поверх них з'явилися нові олійні малю-

вання. Новостворений художній ансамбль був взірцем зрілого бароко, позначеним яскравим місцевим колоритом.

Будівництво монастирських споруд тривало до 70-х рр. XVIII ст. А в 1786 р., у зв'язку з відчуженням церковних земель на користь держави (секуляризацією), Софійський монастир припинив своє існування. Собор став кафедральним.

У XIX ст. у соборі Св. Софії було проведено значні реставраційні роботи. Протягом 1843–1853 рр. фрески розчистили з-під пізніших малювань і поновили олійними фарбами.

1917 р. розпочалися роботи з наукового дослідження Софійського собору, а 1919 р. – розчищення замальованих колись фресок та укріплення мозаїки від обсипання. Тоді на стінах собору було знайдено багато написів, так званих графіті, що стосуються реалій XI–XIII ст.

У 1917–1919 рр., у драматичний час змін режимів, коли кожна влада супроводжувала взяття Києва артилерійським вогнем, Софійський собор постраждав під час обстрілів міста. Зокрема, було пошкоджено будівлю та мозаїку вівтаря.

З 1919 по 1929 р. – собор був кафедральним храмом Української автокефальної православної церкви.

У 1934 р. уряд прийняв постанову про створення Софійського заповідника. У соборі було проведено великі дослідницькі та реставраційні роботи, завдяки яким відроджено цілісний стінописний ансамбль першої половини XI ст.

Сьогодні велика увага приділяється збереженню та експонуванню живопису святої Софії, з цією метою здійснюється регулярний контроль за температурно-вологісним і світловим режимами, вивчається їхній вплив на живопис: у приміщеннях підтримуються відповідні мікрокліматичні умови. Також було проведено дослідження впливу вібраційних навантажень, зокрема на відшарування від стін стародавнього тиньку внаслідок звучання дзвонів і співу.

1987 р. Міжнародне журі Гамбурзького фонду присудило заповіднику Європейську Золоту медаль за збереження історичних пам'яток.

У 1990 р. Софійський собор разом із ансамблем монастирських споруд XVIII ст. на його подвір'ї занесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

З 1994 р. заповідник має статус національного. До його складу, крім Софійського собору з ансамблем монастирських споруд, входять

й інші пам'ятки світового значення: Золоті ворота, Кирилівська та Андріївська церкви в Києві, Судацька фортеця в Криму.

Чудова архітектура, унікальні мозаїки, неповторні фрески – шедеври настінного живопису, ставлять Софійський собор в один ряд із найвеличнішими пам'ятками людської цивілізації.

Інтер'єр собору майже без змін зберігається з XI ст. Ледве переступивши поріг Софії, опиняємося у світі гармонії, де довершеність форм і чарівна краса фарб символізують Рай, Премудрість, що перебувають у храмі.

У давнину собор був величезним п'ятивітарним храмом, оперезаним з півночі, заходу і півдня двома рядами відкритих галерей: внутрішньою двоярусною і зовнішньою одноярусною. Над зовнішньою галереєю проходив балкон – «гульбище». По кутах із західного боку височіли дві сходові вежі, що вели на хори – «полаті». Увінчувала собор ступінчаста композиція з тринадцяти бань, покритих свинцевими листами.

Внаслідок перебудов зламів XVII–XVIII ст. собор зовні набув барокового вигляду, який у своїх основних рисах зберігся донині. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення, в яких влаштовували бічні вітварі. Над собором звели шість нових бань і їх стало дев'ятнадцять. Баням надали грушоподібної гранчастої форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили.

Архітектуру інтер'єру вирішено так, щоб відправу добре бачили і чули всі присутні, аби людина, де б вона не стояла, була введена у храмове дійство.

Прямокутне приміщення членується дванадцятьма хрещатими стовпами на п'ять поздовжніх коридорів (нав), які перетинаються поперечними коридорами (трансепами). Перетин центральної нави й головного трансепта утворює рівнокінцевий просторовий хрест, над центром якого височіє головна баня. Центральний хрест замкнено зі сходу стіною головного вітваря, а з півночі, заходу і півдня – двоярусними трипрогоновими аркадами (західна не збереглася).

Прорізи першого ярусу аркад утворюють урочисті входи в центр собору, а другого – відкривають сюди П-подібні хори. У прорізи аркад на хорах вмонтовано шиферні різьблені парапети. Їхнє високохудожнє різьблення містить мотиви Царства Небесного, Божественного покровительства земній владі.

Давня мозаїчна підлога, рештки якої відкрито в соборі, являла собою різноманітні орнаментальні композиції. Під головною банею був викладений великий квадрат із вписаним у нього колом. Посередині стояла кафедра – амвон, довкола якої розгорталася літургія.

Другий поверх утворюють просторі хори, що були призначені для князя та його оточення. У східній частині хорів влаштовані вівтарі, у західній – високі й світлі зали, які нагадують княжі та царські палати. Ймовірно, на хорах містилася бібліотека з майстернею, в якій перекладали й переписували книжки; були приміщення, пов'язані з потребами князя й митрополії.

Софійський собор зберіг до наших днів найбільший у світі комплекс автентичних мозаїк і фресок першої половини XI ст. – 260 м² мозаїк і 3 000 м² фресок. Це справжні шедеври світового мистецтва. Стінопис собору перебуває в органічній єдності з його архітектурою. Центральні персонажі фігурують у виділених за допомогою мозаїки головній бані та вівтарі. З кубиків різнокольорової склоподібної маси (смальти) набрано образи Христа Пантократора (Вседержителя), Богоматері Оранти, апостолів, святителів та інших святих, зображених на сяючому золотому тлі. Мозаїки вражають яскравістю і багатством палітри, яка нараховує 177 кольорів і відтінків.

Розміщення персонажів відповідає розробленим Церквою іконографічним канонам, яким підпорядковується система живопису, що відзначається ідейно-декоративною цілісністю, стрункістю, взаємодією з богослужінням.

У найвищій точці храму – zenіті центральної бані у медальйоні з різнобарвними, мов райдуга, колами, – монументальний образ Христа Пантократора. Він царює над усім простором.

У склепінні головного вівтаря – славетний образ Богоматері Оранти (Молитовниці) – символу Церкви земної. Велична шестиметрова постать на ввігнутій поверхні ніби оточена божественним світлом, яке створює навколо Оранти вічно сяючий ореол. Лаконічний насичений колорит її образу дає виразне відчуття оптимістичного гімну, героїчної симфонії християнській Русі. Здійнявши до небес руки, Богоматір возносить Синові невпинну молитву за людей. Віками Оранту шанували як Молитовницю за землю Руську, Нерушиму Стіну її головної твердині – Києва.

Геніальний художник, який створив цей вражаючий образ, лишившись для історії безіменним, передав нащадкам невід'ємний сим-

вол вічного Києва. Недаремно в народі побутувало повір'я: доки стоїть у Софії Оранта, доти стоятиме й Київ.

Упродовж сторіч Софія Київська була місцем поховання князів і вищого духовенства.

Давньою реліквією собору є мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, що стоїть у Володимирському вівтарі (колишній північній внутрішній галереї). Саркофаг вагою 6 тон оздоблений пишним різьбленням, автором якого був першокласний майстер. Мовою християнських символів передано таїну вступу людини на шлях вічного життя. Тут покоїться прах Ярослава, померлого 1054 р. За черепом князя антрополог М. Герасимов створив його скульптурний портрет, що експонується в соборі.

Крім Ярослава, у соборі поховано його сина Всеволода (1093), онуків – Ростислава Всеволодовича (1093) і Володимира Мономаха (1125), правнука В'ячеслава Володимировича (1154).

Також у Св. Софії знаходяться й поховання київських митрополитів: Кирила II, Святого Макарія, Гедеона Р. Заборовського, А. Могилянського, Г. Кременецького, Є. Болховітінова.

Заповідник «Софія Київська» є одним із найбільших музейних закладів України. Його зібрання містять унікальні матеріали, в тому числі археологічні знахідки, предмети декоративно-прикладного мистецтва, архітектурні проекти та обмірні креслення стародавніх споруд. Справжньою перлиною є колекція давньоруських шовкових тканин із золотим та срібним шитвом, знайдених при дослідженні поховань у соборі.

Минають віки, а Софія Київська продовжує захоплювати своєю особливою красою та духовною енергетикою. Вона зберігає зв'язок поколінь, втілює в собі вічність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ заповідник «Софія Київська» / авт.-упоряд. : Ж. Арустам'ян, Л. Виноградська, О. Дивакіна [та ін.]. – К. : Мистецтво, 2004 – 431 с. : іл. – Парал. тит. арк., вступ. ст. і текстівки англ., рез. англ., нім., рос., фр. – ISBN 966-577-097-7.

НАЦІОНАЛЬНИЙ заповідник «Софія Київська» = National conservation area «St. Sophia of Kyiv» / Н. Куковальська, Н. Нікітенко, І. Марголіна [та ін.]. – К. : Балтія-Друк, 2009. – 224 с. : іл. – (Бібліотека «Софії Київської») – Укр. і англ. – ISBN 978-966-8137-64-8.

Видання присвячено Національному заповіднику «Софія Київська» (1934–2009), який об'єднує понад 50 пам'яток архітектури в Києві та Криму. Ці пам'ятки яскраво репрезентують головні етапи історичного поступу України, розвитку її культури.

Цікаво й нетрадиційно розповідається про величні святині України, світові шедеври архітектури й живопису: Софійський собор, Золоті ворота, Кирилівську та Андріївську церкви, Судацьку фортецю. Читач дізнається про будівничих і піклувальників, дослідників та реставраторів пам'яток, про музейних працівників, чия доля тісно переплелася з історією заповідника. Багатоілюстровані видання містять великий документальний матеріал та бібліографію.

НИКИТЕНКО Н. Н. Святая София Киевская / Н. Н. Никитенко ; под ред. Н. М. Куковальской. – К. : [Горобец], 2008 – 383 с. : ил. – (К 1000-летию Софии Киевской, 1011–2011). – ISBN 978-966-8508-25-7.

Книга є найповнішим, всеохоплюючим виданням, присвяченим легендарній Софії Київській. Широко й послідовно, на новітньому науковому рівні викладено багатовікову історію собору, цікаво та образно розповідається про його чудову архітектуру, неперевершені мозаїки й фрески. Яскравий, доступний стиль викладення матеріалу поєднується з академічною ґрунтовністю.

Розкривається таємничий символічний код Софії, історико-духовний смисл сюжетів, взємозв'язок із ними численних давніх надписів-графіті. Заінтригують цілком нові підходи автора – відомого історика й блискучого знавця Софії – до датування, тлумачення архітектури й живопису собору. Читач дізнається про формування софійського некрополя, про захоронених у ньому князів і митрополитів, загадки знаменитої гробниці Ярослава Мудрого. Вперше детально розповідається про шедеври бароко – іконостас і вхідні врата Софії XVIII ст. Книгу побудовано на справжніх відкриттях автора, які мають широкий резонанс у науковому світі.

НИКІТЕНКО Н. М. Собор святої Софії в Києві / Н. М. Нікітенко. – К. : Техніка, 2000. – 230 с. – (Національні святині України). – ISBN 966-575-102-6.

Автор відтворює живий цілісний образ великого храму як витвору духовної культури, показує його роль і значення на різних етапах національної історії, кожен із яких залишив свій відбиток в архітектурі, живописі і мозаїках Св. Софії. У новому ракурсі перед читачем постають історія собору, свій дивовижний світ відкриває символіка художнього образу.

СОБОР Святої Софії в Києві : [кн.-альбом] / [авт. тексту Г. Логвин ; упоряд. : Г. Логвин, Н. Логвин] ; худож. оформл. А. Л. Прибеги. – К. : Мистецтво, 2001. – 351 с. : іл. – ISBN 966-577-081-0.

Фундаментальна праця відомого українського вченого, доктора мистецтвознавства Г. Логвина про унікальну пам'ятку Русі-України XI ст. є значним внеском у скарбницю світової мистецтвознавчої науки. Протягом майже п'ятдесятирічного дослідження автор дійшов принципово нових ви-

сновків щодо часу спорудження, історії будівництва та визначення імен майстрів мозаїк і фресок Софійського собору.

ЧОБІТ Д. Свята Софія Київська / Д. Чобіт. – Броди : Просвіта, 2005. – 55 с. : іл. – (Серія «Знамениті храми та монастирі України»). – ISBN 966-7544-26-5.

Перша книга серії «Знамениті храми і монастирі України» розповідає про історію, архітектуру та художнє оздоблення Софії Київської.

ЧАС заснування Софії Київської : пристрасті довкола мілленіума / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. заповідник «Софія Київська» ; редкол. : П. С. Сохань [та ін.]. – К. : [Горобець], 2010. – 127 с. : іл. – ISBN 978-966-2377-04-0.

ДАТА заснування Софії Київської 1011 рік // Чумац. шлях. – 2010. – № 1. – С. 31.

У 2011 р. на міжнародному та державному рівнях має відзначитися 1000-річчя заснування Софії Київської. Про це йдеться у пропонованих публікаціях, які відображають гостру наукову дискусію довкола цього ювілею. Представлено розроблену у Національному заповіднику «Софія Київська» наукову концепцію щодо заснування Софійського собору в 1011 р. Наведено аргументацію цього датування та критику позицій його опонентів.

ЗАСНУВАННЯ Софійського собору в Києві : проблеми нових датуваль : матеріали Круглого столу (7 квіт. 2010 р., м. Київ) / НАН України, Ін-т історії України, М-во культури і туризму України, Н.-д. ін-т пам'яткоохорон. досліджень ; упоряд. : Т. А. Боровський, Г. Ю. Івакін, О. П. Толочко. – К., 2010. – 119 с. – ISBN 978-966-02-5649-1.

Видання вміщує матеріали Круглого столу, в якому взяли участь історики, філологи, мистецтвознавці, реставратори та археологи із провідних академічних установ України та Російської Федерації. Вони виступили з критикою основних засад нового датування заснування Софійського собору у м. Києві, запропонованого співробітниками Національного заповідника «Софія Київська», котре, на думку авторів збірки, не може бути покладено в основу офіційного святкування 1000-річчя цієї пам'ятки.

ДЕМЧУК Р. В. Храм Софії у символічному просторі Русі-України / Р. В. Демчук ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К. : Києво-Могилян. акад., 2008. – 163 с., [12] арк. іл. – ISBN 978-966-518-445-4.

Автор робить спробу осмислити деякі ракурси головного храму Давньої Русі як літургійної пам'ятки з глибинною архітектурно-філософською семантикою та символізмом розписів. З огляду на середньовічну світоглядну парадигму, пропонується нова атрибуція загадкового бестіарного стінопису башт Софійського собору.

Дослідник розглядає етнокреативну ідею, закодовану в символіці храму, та її міфологічне обґрунтування.

КРИМСЬКИЙ С. Б. Ефект високого неба : монологи Сергія Кримського про софійність та життя / С. Б. Кримський ; підгот. С. Махун // Екстракт + 200 : у 2 ч. / упоряд. Н. Тисячна, О. Решетилова, М. Томак, І. Сюн-

дюков ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2010. – [Кн. 4]. – С. 273–295. – ISBN 978-966-8152-20-7.

Монологи професора С. Кримського, присвячені Софії Київській. У них розгорнуто своєрідну антологію софійності (мудрості) минулих століть на тлі знакових пам'яток культури столиці України.

НІКІТЕНКО Н. М. Свята Софія Київська : історія в мистецтві / Н. М. Нікітенко ; Нац. заповідник «Софія Київська», НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2003. – 329 с. : іл. – (Бібліотека «Софії Київської»). – ISBN 966-8002-57-1.

Монографія є першим історіографічним дослідженням історико-культурних взаємин Русі-України й Візантії, відображених в архітектурі та стінописі Софії Київської. Видання містить нові дані про ключові події доби християнізації Русі, аналіз ролі собору в історичних процесах на теренах України в XI – на початку XVIII ст.

СЛПУШКО О. М. Будівничі Софійського собору : [нарис] / О. М. Сліпушко. – К. : Атлант ЮЕмСі, 2007. – 63 с. : іл. – (Стозір'я. Бібліотека української родини : Архітектори. Дизайнери). – ISBN 978-966-8968-08-2.

Як виник задум спорудження храму, хто розробляв плани споруди, хто були його будівничі? Автор нарису шукає відповіді на ці запитання у давніх джерелах – писемних та археологічних, у зображеннях та написах на стінах собору.

НІКІТЕНКО Н. М. Від Царгорода до Києва : Анна Порфірородна, цінна Київського трону / Н. М. Нікітенко ; Нац. заповідник «Софія Київська». – К. : Дельта, 2007. – 263 с. : іл. – ISBN 978-966-651-454-0.

Книга, написана відомим істориком-медієвістом, базується на широкому колі середньовічних джерел. Вона є оригінальним історико-документальним диптихом, що складається з роману і політичного детективу. Написана в яскравій, захоплюючій формі, книга відображає події середини X – початку XI ст. Автор вводить читача в блискучу й таємничу добу історії Візантії й Київської Русі, у сповнений інтриг і драматичних колізій світ придворного життя візантійських царів та київських князів. Уперше героїнею історичної оповіді виступає візантійська царівна Анна – дружина Володимира Великого.

Другу частину диптиха присвячено загадковим подіям княжої уособиці 1015–1019 рр. Автор подає власну версію вбивства Бориса й Гліба, яка докорінно відрізняється від офіційної. Наукова достовірність і популярна форма викладу матеріалу надають книзі пізнавального значення.

КОРНІЄНКО В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1 : Приділ св. Георгія Великомученика / В. В. Корнієнко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. заповідник «Софія Київська». – К. : [Горобець], 2010. – 463 с. : іл. – ISBN 978-966-2377-02-6.

До першої частини «Корпусу графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)» увійшли виявлені в присвяченому св. Георгію Великомученику

крайньому північному приділі собору Святої Софії 482 написи та малюнки, які публікуються з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. До недавнього часу з них лише 16 було опубліковано, решта ж фактично залишалась недослідженою. Розпочате автором новітнє вивчення епіграфіки Софії Київської дозволило переглянути ряд проблем, для вирішення яких графіті набувають вагомого значення.

НІКІТЕНКО Н. Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен / Н. Нікітенко // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 22–46.

Пам'ятка розглядається в цілісному історико-культурному контексті, окреслюються передумови й обставини створення іконостаса головного храму Русі-України.

СЛІПУШКО О. Світло вічної Софії / О. Сліпушко // Укр. культура. – 2008. – № 9. – С. 3.

Про повномасштабну реставрацію пам'ятки архітектури XVIII століття загальнонаціонального значення – Будинку митрополита на території Святої Софії.

ЯСЕНЬ М. Рукотворне диво / М. Ясень // Віче. – 2008. – № 15. – С. 71–73.

У статті йдеться про відкриття срібних Царських врат головного вівтаря Софійського собору, які два роки перебували на реставрації в Кракові (Польща).

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ П. А. Диво : роман / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2007. – 637 с. – (Історія України в романах). – ISBN 978-966-03-37*64-0.

Роман має оригінальну композицію – історичне минуле у ньому існує поряд із сучасністю. У творі поєднано кілька часових площин: період Київської Русі (X–XI ст.), Другої світової війни і 60-х рр. XX ст. Об'єднувачим центром цих періодів виступає реальний образ Софії Київської, збудованої, за художньою версією П. Загребельного, талановитим майстром Сивооком.

Стислу інформацію про пам'ятку можна отримати з таких публікацій:

БЕКЕТОВА И. София Киевская / И. Бекетова // Купола : ист. альманах. – 2005. – № 2. – С. 5–9.

ГУК О. Тайны Софии Киевской / О. Гук // Сто великих тайн и загадок Украины / О. Гук. – К., 2010. – С. 33–37. – ISBN 978-966-498-098-9.

ДЫШЛЫК А. Комплексный научный мониторинг как основа сохранения памятников архитектуры / А. Дышлык // Екологія довкілля. – 2007. – № 1. – С. 11–15.

ІВЧЕНКО А. С. Україна = Ukraine / А. С. Івченко ; пер. І. Ільїна, О. Кальниченка – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2010. – 223 с. : фотогр. – Па-

рал. укр., англ. – ISBN 978-966-14-0064-0. – Из змісту: [Про Софійський собор]. – С. 15.

ЛЮБИМОВ Л. Софійський собор в Києве / Л. Любимов // Всесвіт. л-ра та культура в навч. закл. України. – 2005. – № 1. – С. 40–42.

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Софійський собор в Києве / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес України / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 7–12. – ISBN 978-966-8959-40-0.

СКЛЯРЕНКО В. М. Софія Київська / В. М. Скляренко // Дива України / Скляренко В. М. – Х., 2009. – С. 20–21, фотогр. – ISBN 978-966-404-957-0.

СОФИЯ Киевская // Васильева Е. 100 знаменитых памятников архитектуры / Е. Васильева, В. Пернатъев. – Х., 2008. – С. 125–129. – ISBN 978-966-03-4210-1.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР // Храми Києва / авт. тексту М. Б. Кальницький. – К., 2006. – С. 97–104. – ISBN 966-8188-73-Х.

* * *

АЧКАСОВА В. З історії бібліотеки Києво-Софійського собору / В. Ачкасова // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 175–180.

ВОДЗИНСЬКИЙ Є. Ансамбль Софії Київської і потреби охорони його історичного середовища / Є. Водзинський // Пам'ятки України. – 2008. – № 1. – С. 2–18.

ГОРДІЄНКО Д. С. Рецепція візантійської політичної доктрини в першохрамах Русі (Десятинна церква, Софійський собор) / Д. С. Гордієнко // Лаврський альманах : Києво-Печер. лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. пр. / Нац. Києво-Печер. заповідник ; ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 27–35.

ЗВОЛЬСЬКИЙ С. Софія Київська у техногенній облозі / С. Звольський // Вісн. НАН України. – 2004. – № 2. – С. 21–26.

ІВАНИСЬКО С. Київська Софія в роки Української революції : пошкодження та їх наслідки / С. Іванисько // Іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 50–56.

ІВАНИСЬКО С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської (1920–30-ті рр.) / С. Іванисько // Пам'ятки України. – 2006. – № 1/2. – С. 65–77.

ІВАНИСЬКО С. І. Софія Київська в духовному, культурному та науковому житті України (1917–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / С. І. Іванисько ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 17 с., включ. обл.

КОЖАН Е. А. Комплексний похід к изучению и охране памятников архитектуры Национального заповедника «София Киевская» / Е. А. Кожан, В. Ф. Рыбин, А. А. Назарчук // Проблеми збереження і використання куль-

турної спадщини в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (на базі Держ. іст.-архіт. заповідника, м. Святогірськ Донец. обл.), 25–27 трав. 2005 р. / М-во культури і туризму України, Упр. культури Донец. обл. держадмін., М-во науки і освіти України, Донец. нац. ун-т, Слов'ян. міська рада ; редкол. : П. В. Добров (голов. ред.) [та ін.]. – Слов'янськ, 2005. – С. 51–59.

КОРНІЄНКО В. В. Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича в світлі нових досліджень / В. В. Корнієнко // Лаврський альманах : Києво-Печер. лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. пр. / Нац. Києво-Печер. заповідник ; ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 36–41.

КУБАЛЬСЬКИЙ О. Н. Софійський кафедральний монастир XI–XVIII ст. / О. Н. Кубальський, Л. Д. Федорова // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – С. 44–53.

КУКОВАЛЬСКАЯ Н. М. Вновь найденные документы о реставрации Софии Киевской в конце XIX в. под руководством В. А. Прахова (1846–1916) / Н. М. Куковальская, Н. Н. Никитенко // Могилянські читання, 2006. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 103–118.

НИКИТЕНКО Н. «Символический синтаксис» орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской / Н. Никитенко // Давньоруське любомудріє : тексти і контексти / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» ; упорядкув. : О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К., 2006. – С. 343–356. – ISBN 966-518-385-0.

НИКИТЕНКО Н. Н. Княжеский портрет в Софии Киевской в свете новых исследований фрески / Н. Н. Никитенко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 3. – С. 77–78.

НИКІТЕНКО Н. Графіті «групи Олисави» на північних хорах Софії Київської / Н. Нікітенко, В. Корнієнко // Пам'ятки України. – 2008. – № 1. – С. 19–29.

НИКІТЕНКО Н. М. Вхідні двері Софії Київської – унікальна пам'ятка доби Гетьманщини / Н. М. Нікітенко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України : зб. наук. пр. : матеріали наук.-практ. конф. (18–19 трав. 2006 р.) / Мінбуд України, Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові ; редкол. : С. А. Слесарєв (голова) [та ін.]. – Глухів, 2006. – С. 90–93.

НИКІТЕНКО Н. М. Найдавніші датовані графіті Софії Київської / Н. М. Нікітенко, В. В. Корнієнко // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 244–260.

НИКІТЕНКО Н. М. Русь-Україна і Візантія у монументальному комплексі Софії Київської : іст.-соціал. та етноконфесійн. аспекти : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Н. М. Нікітенко ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2002 – 34 с.

НІКІТЕНКО Н. М. Триумфальний цикл у баштах Софії Київської / Н. М. Нікітенко // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 143–147. – ISBN 966-8738-00-4.

ПУЦКО В. Невідома Софія Київська / В. Пуцко // АНТ – 2005. – № 13/15. – С. 35–38.

САМОЙЛЕНКО О. Г. Архитектурный ансамбль Софийского собора, его градостроительное прошлое и настоящее / О. Г. Самойленко // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (на базі Держ. іст.-архіт. заповідника м. Святогірськ Донец. обл.), 25–27 трав. 2005 р. / М-во культури і туризму України, Упр. культури Донец. облдержадмін., М-во науки і освіти України, Донец. нац. ун-т, Слов'ян. міська Рада ; редкол. : П. В. Добров (голов. ред.) [та ін.]. – Слов'янськ, 2005. – С. 130–132.

СОФІЙСЬКІ читання : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Нац. заповідника «Софія Київська» : культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовт. 2007 р.) / Нац. заповідник «Софія Київська» ; редкол. : Г. І. Шаповалов [та ін.]. – К., 2009 – 535 с. – ISBN 978-966-96940-8-9.

СОФІЙСЬКІ читання : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Нац. заповідника «Софія Київська» та сучас. тенденції музейн. науки» (м. Київ, 24–25 листоп. 2005 р.) / Нац. заповідник «Софія Київська» ; редкол. : Г. І. Шаповалов [та ін.]. – К., 2007. – 516 с. – ISBN 978-966-360-070-3.

Довідкові видання

НІКІТЕНКО Н. Софійський собор : путівник / Н. Нікітенко ; Нац. заповідник «Софія Київська». – К. : Задруга, 2007. – 83 с. : іл. – (Бібліотека «Софії Київської»). – ISBN 978-966-406-019-3.

НІКІТЕНКО Н. М. Софія Київська : путівник / Н. М. Нікітенко. – К. : Амадей, 2001. – 96 с. : іл. – (Бібліотека «Софії Київської»). – ISBN 966-7320-00-6.

ЦЕРКВИ Київської Русі // Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року : наук.-допом. бібліогр. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р. У 3 т., 14 кн. / Книжк. палата України ім. І. Федорова, Ін-т історії України НАН України; уклад. Н. А. Дехтярьова. – К., 2006. – Т. 1, кн. 1. – С. 96–99. – ISBN 966-647-057-8.

УКРАЇНСЬКА ТРОЯ

Херсонес Таврійський. Давнє місто-держав

Нашіптує море одвічну печаль:
Життя, наче хвилі,
таке швидкоплинне.

А тут в Херсонесі утілювався час
У залишках міста –

розкопках-руїнах.

І. Левченко

Херсонес Таврійський – унікальна історико-археологічна пам'ятка Криму (у межах Севастополя). Протягом двох тисячоліть він був визначним осередком античної та візантійської культур на межі з безкраїм варварським світом. Херсонес знав часи економічного злету й політичної могутності, занепаду та запустіння, тріумфи військових перемог і тягарі ворожих навал. З його історією пов'язані імена скіфського царя Скілура, понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, римського імператора Гая Юлія Цезаря, київського князя Володимира.

У V ст. до н. е. на берег, де нині знаходяться руїни Херсонеса, ступили перші поселенці. Це були уродженці Гераклеї Понтійської – міста на території Малої Азії і острова Делос, що в Егейському морі. За легендою, народження Херсонеса передбачив знаменитий дельфійський оракул, який пророкував, що греки повинні оселитися у Тавриді.

Назва міста в перекладі з грецької означає «півострів». Херсонес дійсно був розташований на мисі поміж двох бухт – звивистої Карантинної та невеликої, округлої Піщаної.

Сама природа створила тут ідеальні умови для облаштування торговельної та військової гавані. Достатньо було лише перегородити кріпосними стінами частину мису, щоб забезпечити поселення від нападів із суші. А оборонятися було від кого: непривітно зустріли чужоземців таври, споконвічні жителі цих місць, не давали спокою херсонеситам протягом довгих років і войовничі скіфи. У кінці II ст. до н. е. Херсонес потрапив під владу царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора – непримиренного ворога Римської імперії. Однак після того, як його війська були розгромлені прославленим полководцем Помпеєм, Херсонес на віки ввійшов в орбіту впливу спочатку Римсь-

кої, а потім – Східно-Римської (Візантійської) імперії. Тут розмішувалася римський легіон, ставка командування на чолі з трибуном.

З кінця IV ст. н. е. Херсонес став центром розповсюдження християнства. Саме цьому місту випала історична місія головного провідника нової релігії й культури для народів Східної Європи та Русі. Декілька століть він відігравав роль сполучної ланки між Києвом і Константинополем.

У цей час безжально руйнуються пам'ятки античного мистецтва, театр, храми, їх замінюють християнські церкви, каплиці. Пізніше від нашестя гунів гинуть багато міст. Та Херсонес захищають міцні оборонні стіни.

У V ст. Херсонес увійшов до складу Візантійської імперії і як її форпост став однією з воєнно-адміністративних областей держави. У цей період назву міста було змінено на Херсон (слов'яни називали його Корсунем). Успішно розвивалися ремесла й торгівля, навіть незважаючи на численні набіги кочівників, які розоряли місто, спалювали храми й житлові будинки, а жителів продавали в рабство.

988 року Херсон був захоплений великим князем Володимиром Святославовичем. Його похід був спричинений невиконанням Василієм II своїх обіцянок – сестра візантійського імператора Анна, яка повинна була стати дружиною Володимира, в Київ так і не приїхала. Князь після довгої облоги оволодів містом. Імператор Василій II був змушений віддати Анну заміж за князя Володимира, але зажадав від нього прийняття християнства. Володимир виконав вимогу, і був охрещений в Херсоні. Після цього принцеса Анна стала його дружиною, а місто було повернуто Візантії як викуп за наречену.

З часом могутність Візантії ослабла, і в XIII ст. торгівля на Чорному морі опинилася в руках італійських (венеціанських, а потім генуезьких) купців, котрі заснували в Криму свої факторії. Торговельні шляхи перемістилися у Східний Крим, і це стало однією з причин занепаду економіки Херсонеса.

Однак нові господарі виявились безсилими перед страшною загрозою – Османською імперією, котра стрімко розросталася на просторах колишньої Візантії. Спочатку під ударом військ молодого султана Мехмета II Фатіха впав Константинополь, а потім – і Таврійський півострів. Переміщення торговельних шляхів відірвало місто від головного джерела існування – посередницької торгівлі. Іншими дорогами пішли каравани, від інших портів відходили завантажені кораблі.

Трагедію міста довершили набіги кочівників, котрі в кінці XIII ст, а потім – через сто років – завдали йому непоправних збитків. Зруйнований і спалений Херсонес більше не зміг відродитися. До середини XV ст. життя в ньому остаточно згасло. Пройшов час і земля похоронила під собою руїни колись великого, прекрасного міста...

Датою початку офіційних археологічних розкопок у Херсонесі вважається 1827 рік, коли, за розпорядженням тодішнього губернатора Севастополя, головного командира Чорноморського флоту і портів віце-адмірала Грейга, тут проводилися пошуки християнських храмів. Керував роботами морський офіцер, лейтенант Чорноморського флоту Крузе. Було знайдено залишки трьох храмів, цистерни і міський водогін.

У 1850 р. у центрі древнього городища засновано невеликий Свято-Володимирський чоловічий монастир, який у дні першої оборони Севастополя (1854–1855) було зруйновано і пограбовано французькими військами. Французи побудували на руїнах Херсонеса артилерійські батареї, з яких вели вогонь по російських укріпленнях.

Після виведення ворожих військ із Севастополя, влітку 1856 року, Херсонеський монастир почав відроджуватися. В 1861 р. у присутності імператора Олександра II на головній площі древнього міста було закладено Володимирський собор.

Херсонес ставав багатолюдним: зростав монастир, піднімалися угору стіни собору, археологічні розкопки набували більших масштабів. У 1892 р. на території древніх руїн з'явився перший херсонеський музей – «Склад місцевих старожитностей із розкопок, що проводилися Імператорською Археологічною комісією з 19 травня 1888 року». Для нього було збудовано невелику, «барачного» типу будівлю.

Цей музей з великою любов'ю створював К. К. Косцюшко-Валюжинич, який 20 років свого життя віддав дослідженням древнього міста і був похований на території Херсонеса. Він зробив городище експозицією під відкритим небом, вів реставраційні роботи, організував охорону та популяризацію пам'яток, налагодив фіксацію розкопок за допомогою креслень та фотографій, поклав початок бібліотеці музею та архіву.

Археологічні дослідження Херсонеса перед Великою Вітчизняною війною були активними й плідними. У цей період зроблено багато цікавих знахідок, серед яких – знаменита християнська базиліка, що стоїть на північному березі древнього міста. Згодом вона стала одним із символів Херсонеса.

У роки війни Херсонеський музей – єдиний із музеїв Криму – було евакуйовано. Все, що можна було вивезти в тил, восени 1941 р., під бомбардуваннями ворожої авіації, на теплоході «Волга» було вивезено на Кавказ. Потім пам'ятки доправили у Свердловськ. І весь цей час експонати супроводжувала одна людина – співробітник музею С. Ф. Стржелецький. Їх розмістили в підвалі знаменитого Іпатієвського дому (того самого, в якому загинула родина Миколи II в 1918 р.). Поруч із 108 ящиками херсонеських знахідок зберігалась евакуйована із Ленінграда колекція Ермітажу.

У післявоєнний період дослідження й реставрацію пам'яток Херсонеса було продовжено. В 1954 р. відкрито античний театр, а незабаром – міське водосховище.

Зараз експозицію, фонди та лабораторії Херсонеського заповідника розміщено в будівлях колишнього монастиря, який було закрито в 1924 р., а всі його споруди передано Херсонеському музею.

У 1978 р. музей став Державним історико-археологічним заповідником, а в часи незалежності отримав статус національного.

Протягом довгого часу розкопки Херсонеса проводились силами тільки українських і російських вчених. Тепер дослідження набули світового масштабу – у місті та на його околицях працюють експедиції з Польщі, США, Італії, Австрії та інших країн.

До складу Національного заповідника «Херсонес Таврійський» входить майже п'ятсот гектарів землі – городище, некрополь біля Карантинної бухти, стародавні сільські садиби на Гераклеїському півострові і, крім того, давні фортеці Інкерман та Чембало (остання розміщена на території м. Балаклави).

Важлива складова заповідника – це музей, що має дві постійні експозиції (античного й середньовічного відділів). Предметом гордощів є наукова бібліотека, що нараховує понад 30 тис. томів, науковий архів із 90 тис. одиниць зберігання, фонди, в яких зберігаються понад 200 тис. археологічних раритетів. Професійні реставратори вміло перетворюють нові знахідки на музейні предмети, призначені для експонування.

В античний час у центральній частині міста зводили великі суспільні будівлі – театр, монетний двір та ін. Руїни монетного двору знаходяться в декількох метрах від будівлі середньовічного відділу заповідника. Ця велика садиба, побудована в кінці IV ст до н. е., – одна з найбільших і найдревніших будівель, відкритих на городищі. споруди групувалися навколо центрального двору, оточеного порти-

ками, які підтримували 26 колон. Також місто прикрашали численні статуї.

При розкопках садиби в одному з приміщень археологи знайшли залишки інструментів для плавки кольорових металів і 43 бронзові кружечки (можливо, для карбування монет). Тому було висловлено припущення, що будівля була монетним двором. Ця гіпотеза не отримала додаткових підтверджень, але й не була відкинута.

Неподалік від монетного двору знаходяться руїни відкритого театру із напівкруглою орхестрою (майданчиком для виступів хору, що супроводжував гру акторів), скромною сцене (сценічною «коробкою») й вузьким проскенням перед нею (помостом на напівколонах). Театр був побудований в III ст. до н. е. і проіснував до IV ст. н. е. За римських часів його, ймовірно, використовували ще й як цирк, в якому проходили бої гладіаторів. На сходах амфітеатру могли розміститися 1,5–2 тис. глядачів (за іншими джерелами – до 3,2 тис.), тобто, практично всі вільні чоловіки – громадяни тодішнього Херсонеса.

Зі встановленням християнства театр перетворили на каменоломню. На його місці побудували житлові будинки і два храми. Один із храмів (VIII–IX ст.) стояв на стіні античного театру і проіснував до загибелі міста. Інший було зведено в X–XI ст. Це знаменитий «Храм із ковчегом». У тайнику під його вітарем було знайдено невеликий срібний ковчег – скриньку з мощами невідомого святого, прикрашену зображеннями Христа, Богоматері, архангелів.

У найдревнішій частині Херсонеса – Південно-східному районі – можна побачити залишки оборонних стін древнього міста. У середні віки вони оточували Херсонес із усіх боків. Загальна довжина оборонної лінії перевищувала 3 км, а товщина доходила до 4 м.

Товщу оборонних стін прорізає міська брама IV ст. до н. е. Ширина її проходу – близько 4 м, а сам прохід був майже 9 м завдовжки. З його боків – пілони, що утворювали щось на кшталт коридору, який утруднював ворогу проникнення всередину міста. Схожі подвійні ворота, або діпілон, були виявлені всюди у межах давньогрецького світу, наприклад, на узбережжі Малої Азії – у Трої та Пергамі, а також в Афінах.

На тому місці, де зараз знаходиться Володимирський собор, колись було розташовано головну площу Херсонеса – агору, яка була осередком суспільного життя міста, його центром. Вивчення агори розпочалось у перший же рік розкопок древнього міста. В 1827 р. Крузе відкрив перший із християнських храмів, що стояли на площі. Пізніше було висловлено припущення, що ця хрестоподібна церква –

місце хрещення князя Володимира. Тому в 1859 р. було прийнято рішення побудувати тут величезний храм-пам'ятник на честь знаменної для Русі події. Храм, відкритий Крузе, було включено в межі нового собору як священну реліквію, його руїни навіть оздобили мармуром. Інші п'ять храмів агори було розкопано напередодні Кримської війни, але при будівництві Володимирського собору руїни трьох із них було знесено. Собор було зруйновано під час Великої Вітчизняної війни. Нині його відновлено.

У Північному районі знаходиться найвідоміша базиліка Херсонеса – «Базиліка 1935 року». Як називався цей храм у Середньовіччі – невідомо, тому він носить просту назву, пов'язану з роком його відкриття. Білі мармурові колони базиліки на тлі синіх вод Чорного моря відтворено на безлічі фотографій, гравюр та офортів.

У Середньовіччі колони знаходились всередині приміщення, а ззовні їх не було видно. Сама базиліка була однією з багатьох, побудованих у Херсонесі, і нічим особливим не вирізнялась. Світову славу цій церкві принесли її руїни.

Храмовий комплекс, який розміщено неподалік від «Базиліки 1935 р.», отримав назву «базиліки в базиліці». Він дійсно нагадує своєрідну «матрьошку» із двох храмів – більшого й меншого, ніби «вставлених» один в одного. Подібне розташування пізньої базиліки на ранній практикувалось у Херсонесі повсюди. Пізні, менші храми, будували і на центральних нефах Східної, Уваровської, Північної та інших базилік.

Один із найзагадковіших і найпишніших храмів Херсонеса – «Базиліка на пагорбі» – знаходиться у Західному районі. Звели цю тринефну базиліку з п'ятигранною апсидою на місці пізньоантичної садиби, знісши будови, вирівнявши та досипавши пагорб. Увесь храмовий комплекс було зруйновано в 988–989 роках під час походу князя Володимира на Херсон. Незабаром на його місці звели інший, менших розмірів. Можливо, це та сама «Церква на горі», яку, згідно з «Повістю минулих літ», поставив у Херсонесі князь Володимир. Біля церкви було влаштовано цвинтар, і саме там, судячи з деяких особливостей похоронного обряду, було поховано руських воїнів та варягів із дружини князя Володимира, що загинули при облозі.

Храм Богородиці Влахернської знаходиться поза територією городища, на південь від головного входу до заповідника. Хрестоподібний замський храм на території міського цвинтаря-некрополя («міста мертвих») перебудували в VI ст. зі спорудженої в V ст. багатойодинної усипальні. Будівля прославилася на весь світ мозаїчною підло-

гою з символічними зображеннями: із вази-канфара проростає лоза, з обох боків вази – павичі. Все це, згідно з ранньохристиянською символікою, означало безсмертя та райське життя. Поряд із храмом знаходились могили херсонеських святих – папи римського Мартіна I й ченців Федора та Євперія, засланих до Херсонеса.

Ще одна цікава споруда – так званий «туманний дзвін», який під час туману попереджав кораблі про небезпечну близькість до берега. Дзвін було відлито у 1776 р. із трофейних турецьких гармат, але в 1855 р. він сам став трофеєм і був вивезений до Франції. У 1913 році дзвін виявили на дзвіниці Собору Паризької Богоматері й напередодні Першої світової війни повернули до Севастополя на знак дружби між Францією та Росією.

Ані час, ані люди не щадили стародавнє місто. Та воно, споруджене на століття, таки спромоглося дожити до епохи, коли людство, нарешті, стало цінувати своє минуле.

За рішенням ООН, Херсонес визнано однією зі 150-ти найвизначніших стародавніх пам'яток, поруч із такими чудесами світу, як єгипетські піраміди, афінський Парфенон та римський Колізей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

КРИМСЬКИЙ Херсонес : місто, хора, музей та околиці / [ред. Г. Р. Мак, Д. К. Картер]. – [Б. м.] : Ін-т класич. археології (ІКА) : Нац. заповідник «Херсонес Таврійський» (НЗХТ), [2003]. – 232 с. : іл. – ISBN 0-9708879-2-2.

Мета книги – ознайомити читачів усього світу з видатною пам'яткою. Зроблено спробу простежити всю історію регіону, з часів давньогрецької колонізації до сучасного Севастополя, історію міста та його околиць, території, багатой на пам'ятки різних культур і дивовижної природної краси. Книга також вийшла англійською та російською мовами.

СОРОЧАН С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Севастополь : Библекс, 2006. – 827 с. : ил. – ISBN 966-8231-73-2.

Ця книга стала результатом багаторічної праці авторів – провідних спеціалістів, які займаються дослідженням античного й середньовічного Херсонеса. Написано її яскраво, цікаво, місцями поетично і в той же час без найменшої дециції вигадки, з академічною ґрунтовністю. Книга дозволяє єдиним поглядом охопити багатство та різноманітність минулого цього древньогрецького, а потім – візантійського міста, що знаходилось на кримській землі; уявити, як жили, чим займались херсонесити; про що думали й

мріяли, до чого прагнули, долаючи труднощі, відбиваючи удари ворогів і самі наносячи їх, до того часу, поки не загинули безповоротно. Запропоновані нариси допоможуть воскресити з полону небуття руїни мертвого міста і пройти по ньому тими ж шляхами, якими сторіччями ходили тут херсонесити. Це своєрідний, популярно викладений вступ у наукове вивчення давнього Херсонеса – однієї з унікальних перлин світової цивілізації.

До безперечних достоїнств книги відноситься ілюстративна частина, в якій вперше представлено уточнений схематичний план херсонеського городища.

СОРОЧАН С. Б. Херсонес-Херсон-Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – К. : Стило, 2003 – 238 с. : ил. – ISBN 966-8009-30-4.

Дане видання – не просто чергове знайомство з історією давнього Херсонеса Таврійського, найбільшого центру греко-римської й візантійської цивілізацій, який по праву можна порівняти з прославленими на весь світ Помпеями. Це археологічні прогулянки руїнами, які дозволяють оживити їх, уявити зримі образи минулого, наповнити їх барвами, дають можливість почути забутий гул міста, що загинуло; побачити його скарби, гробниці, храми й палаци.

ЗОЛОТАРЕВ М. И. Древний город Херсонес Таврический : увлекат. путеводитель / М. И. Золотарев, В. В. Хапаев. – Симферополь : Сонат, 2002. – 172 с. : ил. – (Новый Крым. Путеводитель). – ISBN 966-7347-92-3.

Маючи всі чесноти путівника, книга виходить далеко за межі цього жанру. На читача чекає захоплююча розповідь про двотисячолітню історію Херсонеса, знайомство з творіннями давніх майстрів – гончарів, ювелірів, скульпторів, зодчих, талановитих художників. Видання допоможе оглянути на городищі Херсонеса розкопані археологами вулиці, площі, монетний двір, античний театр, оборонні стіни й християнські храми. Окремий розділ присвячено легендам Херсонеса.

ХАПАЕВ В. В. Херсонес Таврический в мировой истории : ист. очерки / В. В. Хапаев, М. И. Золотарев. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2008. – 184 с. : ил. – (Серия «Крымские Помпеи»). – ISBN 978-966-648-191-0.

Книга містить розповідь про стародавню історію Херсонеса Таврійського, що нерозривно пов'язана з долями Стародавньої Греції й Риму, скіфів і сарматів, готів та гунів. Герої нарисів – не тільки мешканці Херсонеса, але й царі Боспору і Македонії, Скіфії й Понта, римські імператори та видатні подвижники християнства.

БУЙСЬКИХ А. В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського / А. В. Буйських // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 35–44.

У статті на основі новітніх датувань археологічних матеріалів обґрунтовано перегляд гіпотези про заснування Херсонеса у другій половині VI ст. до н. е. та запропоновано нову дату в межах першої чверті V ст. до н. е.

ХЕРСОНЕС Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. : очерки истории и культуры / [В. М. Зубарь, А. В. Буйских, Э. А. Кравченко, М. В. Русяева ; редкол. : В. М. Зубарь (отв. ред.) [та ін.] ; НАН Украины, Ин-т археологии, М-во культуры и туризма Украины, Нац. заповедник «Херсонес Таврический». – К. : Академперіодика, 2005. – 625 с. : ил. – ISBN 966-360-032-2.

У виданні розглянуто історію Херсонеса впродовж третьої чверті VI – середини I ст. до н. е., взаємини з варварським населенням Таврики, основні тенденції економічного розвитку, соціальний та етнічний склад населення, державний устрій, містобудування й архітектуру, релігійний світогляд херсонеситів, їхню культуру та мистецтво. Підбито підсумки вивчення історії й культури Херсонеса вітчизняними й закордонними фахівцями протягом понад 170 років. Видання має чудові ілюстрації.

ХЕРСОНЕС Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. : очерки истории и культуры / А. А. Владимиров, В. М. Зубарь, Д. В. Журавлев [та ін.] ; редкол. : П. П. Толочко (председатель) [та ін.] ; Ин-т археологии НАН Украины, Нац. заповедник «Херсонес Таврический», М-во культуры и искусств Украины. – Х. : Майдан, 2004. – 730 с. : ил. – ISBN 966-7903-88-5.

Монографія складається з двох частин. У першій – розглядається історія Херсонеса, роль Римської імперії у житті населення Таврики, основні тенденції економічного розвитку, соціальний та етнічний склад населення, державний устрій, містобудування і архітектура, повсякденне життя та релігійні уявлення херсонеситів, їхня культура й мистецтво в середині I ст. до н. е. – третій чверті III ст. н. е. Другу частину книги присвячено політичній та соціально-економічній історії Херсонеса у пізньоантичний період (кінець III–VI століть). Значне місце приділяється проблемі проникнення та обставинам утвердження в ньому християнства. Видання має гарні ілюстрації.

ЗУБАРЬ В. М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху / В. М. Зубарь ; НАН Украины, Ин-т археологии. – К. : Шлях, 2004. – 311 с. : ил.

На основі конкретного історико-археологічного матеріалу прослідковано динаміку та особливості відносин Херсонеса з варварським оточенням Таврики в античну епоху та проаналізовано вплив вказаного фактора на розвиток цього античного центру. В праці розглянуто історію Херсонеса, таврів, характер пізньоримської адміністрації в історії Таврики протягом кінця VI ст. до н. е. – V ст. н. е.

ЧУБОВА А. П. Архитектура и искусство Херсонеса Таврического V в. до н. э. – IV в. н. э. / А. П. Чубова, Л. Г. Колесникова, Б. Н. Федоров. – М. : КМК, 2008. – 176 с. – ISBN 978-5-87317-520-8.

Автори книги – мистецтвознавці, які багато років пропрацювали в Херсонеському музеї-заповіднику, розповідають про його чудові пам'ятки,

які є свідками двох епох, двох світових цивілізацій – античної та візантійської.

СКРЖИНСКАЯ М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская ; НАН Украины. Ин-т истории Украины. – К., 2009. – 365 с. – ISBN 978-966-02-5041-3.

Книга є першим досвідом комплексного вивчення свят в Елладі та в античних містах Північного Причорномор'я в VI–I ст. до н. е. Актуальність теми дослідження в тому, що древні державні свята консолідували людей перед лицем вітчизняних богів, склали структуроутворюючий фактор суспільного буття та були невід'ємною частиною релігії й культури античного суспільства. Працю побудовано на вивченні літературних і епіграфічних джерел, до неї широко залучено пам'ятки матеріальної культури, в першу чергу, твори образотворчого мистецтва. Автор описує основні свята Ольвії, Херсонеса, Пантикапея і деяких боспорських міст, виявляє генетичну схожість цих свят із багатьма торжествами в Елладі, вперше узагальнює різноманітні свідчення про участь громадян із міст Північного Причорномор'я в найбільших святах Аполлона в Мілеті, Дельфах і на острові Делос, а також у Панафінеях та Елевсінських містеріях.

ІЄВІНЯ І. Античні покровителі Херсонеса Таврійського / І. Ієвіня // Мор. держава. – 2009. – № 4. – С. 52–56.

Йдеться про найбільш шановані божества Херсонеського пантеону, зокрема, про образ богині Партенос (у перекладі з грецької – Діва). Автор статті робить висновок, що покровителі Херсонеса, хоч і мали здебільшого грецьке коріння, але все ж набували й нових рис, згідно з уявленнями давніх жителів півострова.

РУСЯЄВА А. С. Про храм Партенос – верховної богині Херсонеса Таврійського / А. С. Русяєва // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2. – С. 4–16.

У статті наведено основні концепції походження культу богині Партенос та її храму в Херсонесі Таврійському. На підставі стислого огляду нових досліджень піддається сумніву твердження про те, що головний полісний храм Партенос з кінця V–IV ст. до н. е. по 325 р. н. е. мав назву Парфенон (Партенон).

ШЕВЧЕНКО А. В. Культурная символика в античном Херсонесе / А. В. Шевченко // Символ в религии и философии : сб. науч. тр. [за матеріалами VI Міжнар. крим. конф. з релігієзнавства (Севастополь, 16–20 трав. 2004 р.)] / редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2005. – С. 114–120 : ил. – ISBN 966-8738-02-0.

Культурна символіка відома в античному Херсонесі з часу заснування поліса. Вона знайшла своє відображення, зокрема, в певному типі культурних теракот, але особливо широко застосовувалась у вигляді монограм і лігатур, в яких «зашифровувались» імена богів.

ШЕВЧЕНКО Т. М. Поховання в контексті родинної релігії Херсонеса Таврійського / Т. М. Шевченко // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 44–53.

У статті розглянуто поховання як частину культів, що відправлялися в колі сім'ї в античному Херсонесі. За матеріалами некрополя виділено риси обряду, що засвідчують родинний характер поховального культу.

ЗУБАР В. М. Ще раз про мармурові саркофаги Херсонеса Таврійського / В. М. Зубар, А. В. Буйських // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 13–21.

Статтю присвячено новій інтерпретації фрагментів мармурових саркофагів перших століть н. е. з Херсонеса як місць поховання та надгробних пам'ятників. Запропоновано їхнє можливе розташування на приміській ділянці некрополя, зроблено висновок про нові тенденції у поховальній практиці херсонеситів у перші століття н. е.

МАКЛЕОН. Упадок Херсонеса : повість / Маклеон. – Феодосія : Арт Лайф, 2010. – 117 с. : ил. – ISBN 966-8803-07-8.

На сторінках повісті автор цікаво, з глибоким знанням історії розповідає про період XV–XVI ст., про згасання Херсонеса, загибель Візантії, боротьбу Києва з татарами.

ФРОЛОВА В. С. Падение Херсонеса : повесть / В. С. Фролова. – Севастополь : [Б. в.], 2002. – 129 с. : ил. – ISBN 966-8107-05-5.

У повісті йдеться про взяття князем Київським Володимиром неприступного міста в 988 р., а також про хрещення й одруження Володимира з сестрою візантійських імператорів – Анною.

ХЕРСОНЕС // Херсонес. Фиолент. Инкерман : ретроальбом / [авт. О. В. Иванов]. – Севастополь, 2008. – С. 24–47.

Розділ ретроальбому містить добірку старих рідкісних фотографій, зокрема площі перед в'їздом до міста, собору Святого Володимира, першого херсонеського музею, імператорського подружжя під час відвідин Херсонеса в 1902 р. та ін.

Стислу інформацію про давнє місто-державу можна отримати з таких публікацій:

ГРИГОР'ЄВА С. Херсонес Таврійський / С. Григор'єва // Вісн. Пенсійн. фонду України. – 2008. – № 2. – С. 44–45. – (Наше життя. Наша спадщина).

ГУК О. Херсонес – город-загадка / О. Гук // Сто великих тайн и загадок Украины / О. Гук. – К., 2010. – С. 258–261. – ISBN 978-966-498-098-9.

КРАЇНА замків і фортець : іст. нариси, фото, картосхеми, реконструкції / [авт.-упоряд. С. Трубочанінов]. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – [Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007]. – 56 с. – Із змісту: [Про Херсонес]. – С. 2. – ISBN 966-7975-83-8.

МАРЧЕНКО Л. В. Херсонес Таврический / Л. В. Марченко // Античные памятники Крыма = Ancient greek sites in the Crimea / Одес. фил. Греч. фонда культуры ; авт. кол. : Е. А. Катюшин, С. Д. Крыжицкий, В. А. Кутайсов [та ін.]. – К., 2001. – С. 149–190. – ISBN 966-577-047-0.

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Херсонес / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес Украины / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 293–297. – ISBN 978-966-8959-40-0.

СКЛЯРЕНКО В. М. Херсонес / В. М. Скляренко // Дива України / В. М. Скляренко. – Х., 2009. – С. 12–13, фотогр. – ISBN 978-966-404-957-0.

ХЕРСОНЕС // Гуркіна Г. О. Замки та фортеці України / Г. О. Гуркіна, О. В. Сердюк. – Х., 2009. – С. 88. – ISBN 978-966-404-634-0.

* * *

АНДРУЩЕНКО Н. П. Античные винодельни на Херсонесском городище / Н. П. Андрущенко. – К. : Центр ист. градостроит. исслед., 2009. – 44 с. : ил.

АНТИЧНИЙ театр в Херсонесе Таврическом / Нац. заповідник «Херсонес Таврический» ; [авт. тексту М. І. Золотарьов]. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2000. – 16 с. – Рус., англ. – ISBN 966-7189-75-9.

БЕРНАЦКИ А. Б. К вопросу о сохранении архитектурно-археологических объектов в Херсонесе Таврическом и этики в археологии / А. Б. Бернацки, Е. Ю. Кленина, Е. Розпендовски // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 451–460. – ISBN 966-8132-81-5.

БЕРНАЦКИЙ А. Б. Алтарные части и их оснащение в базиликах Херсонеса Таврического / А. Б. Бернацкий // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповідник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 8–20. – ISBN 966-8738-00-4.

БОНДАРЕНКО М. Е. Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья : монография. / М. Е. Бондаренко. – М. : Макс Пресс, 2007. – 247 с.

БОНДАРЕНКО М. Е. Пантеон Херсонеса Таврического / М. Е. Бондаренко. – М. : Компания Спутник +, 2003. – 169 с. – ISBN 5-93406-556-4.

БУЙСКИХ А. В. Дом во II квартале Херсонеса и проблемы его планировочной организации / А. В. Буйских // Боспорские исследования. – Симферополь, 2008. – Вып. 19. – С. 83–102.

БУЙСКИХ А. В. Зернохранилище на Северном берегу Херсонеса Таврического / А. В. Буйских // Древности Северного Причерноморья в античное время. – Симферополь, 2007. – С. 90–100.

БУЙСКИХ А. В. К изучению «монетного двора» в Херсонесе / А. В. Буйских // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2007. – Вип. 14. – С. 126–138.

БУЙСКИХ А. В. К проблеме объемного решения античных жилых домов в Северном Причерноморье (на примере Херсонеса) / А. В. Буйских // Боспорские исследования. – Симферополь, 2007. – Вып. 17. – С. 58–77.

БУЙСЬКИХ А. В. До вивчення планувальної структури житлового будинку в VII кварталі Херсонеса / А. В. Буйських // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 38–46.

БУЙСЬКИХ А. В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV – III ст. до н. е. // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 47–58.

БУЙСЬКИХ А. В. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського / А. В. Буйських, В. М. Зубар // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 12–23.

БУЙСЬКИХ А. В. З приводу теменосу античного поселення на західному березі Козачої бухти в околицях Херсонеса / А. В. Буйських, В. М. Зубар // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 14–24.

БУЙСЬКИХ А. В. Херсонес Таврійський : просторовий розвиток держави за античної доби : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04 / А. В. Буйських ; НАН України, Ін-т археології. – К., 2009. – 30 с.

ВДОВЧЕНКО И. И. Коллекция расписных ваз из раскопок Р. Х. Лепера в собрании Национального заповедника «Херсонес Таврический» / И. И. Вдовченко // Херсонесский сборник. – Севастополь, 2006. – Вып. 15. – С. 59–82.

ДЕНИСОВА Е. А. «Львиные мотивы» на средневековых памятниках Херсонеса / Е. А. Денисова // Символ в религии и философии : сб. науч. тр. [за матеріалами VI Міжнар. Крим. конф. з релігієзнавства (Севастополь, 16–20 трав. 2004 р.)] / редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред.) [та ін.]. – Севастополь, 2005. – С. 40–55 : ил. – ISBN 966-8738-02-0.

ДІАНОВА Т. В. Херсонесський музей очима відвідувачів / Т. В. Діанова, Н. В. Красовська // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 72–86.

ДЬОМІН О. Б. Херсонес та «Руські письмена» в контексті творення слов'янської писемності Кирила та Мефодія / О. Б. Дьомін // Зап. іст. ф-ту Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечнікова. – 2007. – Вип. 18. – С. 129–135.

ЗУБАР В. М. Склепи з християнським розписом некрополя Херсонеса : проблеми датування / В. М. Зубар // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 18–23.

ЗУБАР В. М. Про один тип поховальних споруд некрополя Херсонеса Таврійського другої половини IV – першої половини III ст. до н. е. / В. М. Зубар // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 30–41.

ЗУБАР В. М. Про характер землеволодіння в Херсонесі Таврійському / В. М. Зубар // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 19–27.

ЗУБАР В. М. Херсонес і таври : протистояння чи взаємодія? / В. М. Зубар // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 16–28.

ЗУБАР В. М. Час та обставини будівництва комплексу Західної базилики Херсонеса-Херсона / В. М. Зубар // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 25–41.

ЗУБАРЬ В. М. Из истории экономического развития Херсонеса-Херсона во второй половине I в. до н. э. – VI в. н. э. / В. М. Зубарь // Боспорские исследования. – Симферополь, 2009. – Вып. 21. – С. 226–295. – Библиогр.: с. 279–294.

ЗУБАРЬ В. М. История и методика раскопок античного некрополя Херсонеса Таврического / В. М. Зубарь // Сугдейский сборник / Нац. заповедник «София Киевская». – К. ; Судак, 2005. – Вып. II. – С. 670–707.

ЗУБАРЬ В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914–2005 гг.) : [монографія]. Т. 1 (1914 г. – начало 60-х гг. XX в.). Т. II : (60-е гг. XX в. – 2005 г.) / В. М. Зубарь ; Крым. отделение Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, Центр археол. исследований БФ «Деметра» ; редкол. : А. И. Айбабин (гл. ред.) [та ін.]. – Симферополь, 2009. – 492 с. : ил. – (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии ; вып. 6). – ISBN 978-966-1538-07-7.

ЗУБАРЬ В. М. Некоторые итоги изучения сельскохозяйственной округи Херсонеса Таврического на рубеже XX–XXI вв. / В. М. Зубарь // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2006. – Т. XIII. – С. 83–117.

ЗУБАРЬ В. М. О некоторых особенностях погребального обряда некрополя Херсонеса Таврического классического и эллинистического периодов / В. М. Зубарь // Вестн. древ. истории. – 2006. – № 3. – С. 47–61.

ЗУБАРЬ В. М. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции : Херсонес и Тавры / В. М. Зубарь // Вестн. древ. истории. – 2007. – № 3. – С. 87–100.

[**ЗУБАРЬ В. М.**] Проникновение христианства в Херсонес Таврический и Юго-Западную Таврику / [В. М. Зубарь] // От язычества к христианству : начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный ; НАН Украины, Ин-т археологии. – К., 2000. – С. 44–103. – ISBN 966-02-1574-6.

КАРТЕР Дж. К. Херсонес Таврійський та інститут класичної археології [Техаського університету]. Деякі підсумки американсько-української співпраці / Дж. К. Картер // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 24–34.

КЛЮБА Х. М. Херсонес Таврійський. Новий здобуток українсько-американської співпраці / Х. М. Клюба // *Археологія*. – 2006. – № 4. – С. 112–114.

КОВАЛЕНКО С. А. Гестиаторий Чайкинского городища / С. А. Коваленко // *Вестн. древ. истории*. – 2009. – № 1. – С. 119–135.

КРУПА Т. Нове відкриття археологів в Херсонесі Таврійському : [ранньосередньовіч. преторій та лазня кінця VI – середини VII ст.] / Т. Крупа // *Музеї України*. – 2007. – № 4. – С. 40.

ЛАТИШЕВА О. В. Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. В. Латишева ; М-во освіти і науки України. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 24 с.

МАКАРОВ И. А. Боспор, Фракия и Херсонес Таврический в первой четверти I в. н. э. (Новое эпиграфическое свидетельство из Херсонеса) / И. А. Макаров // *Вестн. древ. истории*. – 2007. – № 4. – С. 62–69.

МАКАРОВ И. А. Краснофигурный килик с надписью из раскопок Херсонеса Таврического / И. А. Макаров, С. В. Ушаков // *Вестн. древ. истории*. – 2008. – № 4. – С. 173–183.

МАКАРОВ И. А. Новые надписи из Херсонеса Таврического [на фрагментах мрамурових плит] / И. А. Макаров // *Вестн. древ. истории*. – 2006. – № 4. – С. 83–97.

МАКАРОВ И. А. «Первая Элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках / И. А. Макаров // *Вестн. древ. истории*. – 2005. – № 2. – С. 82–93.

МОЦЯ К. О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини / К. О. Моця // *Археологія*. – 2006. – № 4. – С. 52–59.

НИКОЛАЕНКО Г. М. Хора Херсонеса Таврического / Г. М. Николаенко // *Античные памятники Крыма = Ancient greek sites in the Crimea* / Одес. фил. Греч. фонда культуры ; авт. кол. : Е. А. Катюшин, С. Д. Крыжицкий, В. А. Кутайсов [та ін.]. – К., 2001. – С. 191–220. – Укр., англ. – ISBN 966-577-047-0.

НОВИЧИХИН А. М. Херсонесская монета с хоры Горгииппии / А. М. Новичихин // *Вестн. древ. истории*. – 2008. – № 1. – С. 38–41.

НОВІ методології дослідження пам'ятки давнини : цифрові технології та розкопки в Півден. р-ні Херсонеса Таврійського (2001–2006 рр.) / А. Рабінович, Л. В. Седікова, Дж. Трелоган, С. Ів // *Археологія*. – 2008. – № 1. – С. 71–81 ; № 2. – С. 69–78.

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г. / С. Б. Сорочан, Т. Н. Крупа, А. В. Сазанов, А. В. Иванов // *Археологічні до-*

слідження в Україні 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 334–339. – ISBN 966-8132-81-5.

РУСАЄВА М. Освіта у Херсонесі Таврійському / М. Русаєва // Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісн. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 393–408.

САРНОВСКИ Т. Плавтий Сильван и «эскадра-призрак» на Черном море в I в. н. э. : [про перебування римських гарнізонів на території Херсонеса] / Т. Сарновски // Вестн. древ. мира. – 2006. – № 1. – С. 117–131.

***СКРЖИНСКАЯ М. В.** Образ Эрота в представлении греческого населения Боспора, Херсонеса и Ольвии / М. В. Скржинская // Рос. археология. – 2007. – № 2. – С. 16–24.

СКРЖИНСЬКА М. Атрибути Аполлона й Артеміди на пам'ятках мистецтва з Ольвії, Херсонеса та міст Боспора / М. Скржинська // Київ. старовина. – 2006. – № 2. – С. 3–11.

СКРЖИНСЬКА М. Парфенон у Херсонесі Таврійському / М. Скржинська // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів – до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 67–85.

СКРЖИНСЬКА М. В. Релігійні ритуали в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3 – С. 127–141.

СТОЯНОВ Р. В. Несколько замечаний о времени и причинах основания Херсонеса Таврического / Р. В. Стоянов // Вестн. древ. истории. – 2007. – № 2. – С. 125–144.

СТРЖЕЛЕЦКИЙ С. Ф. Изучение стратиграфии херсонесского городища / С. Ф. Стржелецкий // Археология. – 2007. – № 3. – С. 10–13.

ТОХТАСЬЕВ С. Р. К основастикону и датировке херсонесских остраконов / С. Р. Тохтасьев // Вестн. древ. истории. — 2007. – № 2. – С. 110–125.

УШАКОВ С. В. Исследования в северо-восточном районе Херсонеса в 2004–2005 годах / С. В. Ушаков // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8 – С. 368–371. – ISBN 966-8132-81-5.

УШАКОВ С. В. Некрополь Херсонеса Таврического : некоторые итоги и перспективы исследований / С. В. Ушаков // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон, ун-т ; редкол. : Ю. А. Бабинов (гл. ред). [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 97–100. – ISBN 966-8738-00-4.

ШАМАНАЕВ А. В. Материалы по истории археологии в Государственном архиве города Севастополя : (исследования Херсонеса) / А. В. Шаманаев // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 49–54.

ШЕВЧЕНКО Т. М. До питання про варварські релігійні впливи у Херсонесі Таврійському / Т. М. Шевченко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 28–34.

ЯШАЕВА Т. Ю. Формы для отливки крестов из раскопок Херсонеса / Т. Ю. Яшаева // Культурные памятники в мировой культуре : археол., ист., филос. аспекты : сб. науч. тр. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический», Ягеллон. ун-т ; редкол. ; Ю. А. Бабинов (гл. ред) [та ін.]. – Севастополь, 2004. – С. 101–103. – ISBN 966-8738-00-4.

Довідкові видання

***БОНДАРЕНКО М. Е.** Античная история и археология Херсонеса Таврического : библиогр. указ. (1788–1987 гг.) / М. Е. Бондаренко ; под ред. В. И. Кузищина. – М. : Компания Спутник +, 2004. – 129 с. – ISBN 5-93406-707-9.

ХЕРСОНЕС Таврический : крат. путеводитель по городищу. – Севастополь : Библекс, 2006. – 80 с. : ил. – ISBN 966–8231–29–5.

ХЕРСОНЕС Таврический : крат. путеводитель по городищу. – Севастополь : Библекс, 2007. – 128 с. : ил. – (Карманный гид).

ХЕРСОНЕС Таврический : крат. путеводитель по городищу. – Севастополь : Библекс, 2008. – 130 с. : ил. – (Карманный гид). – ISBN 978-966-8231-81-0.

ОСТРІВ СЛАВИ

Хортиця. Національний заповідник і найбільший острів на Дніпрі

Острів Хортиця – найбільший і найвеличніший з усіх островів на всьому Дніпрі.

Д. Яворницький

Існують місця, які завжди викликають у людини подив, хвилювання і захоплення природною красою та неповторністю. Таким місцем є Хортиця – мальовничий острів, з обох боків омийтий широким і могутнім Дніпром, оточений високими кам'яними скелями, піщаними берегами, вкритий зеленим лісом та синьоокими озерами, прикрашений різнобарвними квітами. Дивовижний краєвид та слава минувшина привертають увагу до острова мешканців міста Запоріжжя, мандрівників із різних куточків України та світу. Хортицю прославляли поети і художники, вивчали історики та краєзнавці. Кожен українець лине душею до її життєдайних джерел.

Острів Хортиця – єдина комплексна історико-культурна та природна пам'ятка, що охоплює період історії людства від епохи палеоліту (35 тис. р. до н. е.) до наших днів. За бронзового віку (XVIII–VIII ст. до н. е.) Хортиця стає одним із економічних та культурних центрів Дніпровського Надпоріжжя. Залізний вік (VIII ст. до н. е. – початок н. е.) залишив після себе курганні та ґрунтові могильники, Совутинське городище. Частина з них належить до дивовижного періоду в історії острова – скіфської доби (VII–III ст. до н. е.). Перші століття нової ери на Хортиці пов'язані з періодом черняхівської культури, а у другій половині I тис. н. е. тут проживали слов'янські племена. За часів Київської Русі через Хортицю пролягав відомий торговельний «Шлях з варяг у греки», і саме тоді поблизу плавневих озер острова розташувалося стародавнє поселення, яке дослідники називають Протовчим (Протолче).

Вікова історія Хортиці має героїчні та трагічні сторінки, овіяні легендами далекого минулого, щедро оспівані народом. Пам'ять народу збереглася в народних думках, переказах, топонімах. Всі назви острова мають свою історію та особливості. Деякі з них народились у давні часи й дійшли до нас без перекладу, можливо, вже у зміненому

вигляді. Інші – зберегли пам'ять про історичне минуле Хортиці, про людей, які її населяли.

Перші повідомлення про острів та його найдавнішу назву містяться у трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (946–954 рр.). За описом імператора, після важкого переходу через Дніпрові пороги руси переходили перевіз Крарія (пізніше Кічкаський) і зупинялися на острові Святого Георгія (в інших перекладах – Святого Григорія). «На цьому острові вони приносять свої пожертви: там стоїть величезний дуб. Вони приносять у жертву живих птахів; навколо встромлюють також стріли, а інші кладуть шматочки хліба й м'яса, і що в кого є, як того потребує їхній звичай. Тут вони кидають жереб – убивати птахів і їсти, чи залишити живими»¹.

У давньоруських літописах острів згадується вже під своїм сучасним іменем у зв'язку з походом руських дружин на половців у 1103 році: «... і рушили вони на конях і в лодях, прибули нижче від порогів, і стали в Протолчах і в Хортичім острові» («Повість минулих літ»)². У різних повідомленнях острів називають Хорчиком, Хитрицьким, Хордецьким, Ортинським, Кортицьким, Городецьким, Інтрським.

«Скіфський стан» («Зорова Могила») – найвища точка Хортиці (над рівнем моря 72 метри, над рівнем Дніпра 59 метрів) – вабить відвідувачів не тільки позитивною енергетикою. На початку минулого століття відомий дослідник Я. Новицький застав на цьому місці 28 курганів, які було споруджено представниками культур доби бронзи та скіфами (III ст. до н. е.). Ці кургани розташувалися кількома групами на узбіччі так званого Скіфського шляху, що колись проходив Хортицею. У 2005 році було розпочато облаштування туристично-меморіального комплексу «Скіфський стан». І, як результат, на території комплексу зараз можна побачити 11 курганів. Справжні, реконструйовані, та стилізовані вони розповідають про життя, традиції наших давніх предків, скіфів, козацтва. Родзинкою комплексу став лапідарій, або, як його ще називають, музей кам'яних витворів під відкритим небом. Тут можна побачити оригінальні кам'яні ступи, гармани, жорна, хрести, скульптури.

Протягом тисячоліть острів Хортиця сприймався людиною як сакральне місце, де можна відчутти благодатний вплив вищих сил, ду-

¹ Всеосяжна Хортиця / М. А. Остапенко, С. Г. Охріменко, С. І. Татарінцев [та ін.] // Чумац. шлях. – 2008. – № 3. – С. 21.

² Там само. – С. 22.

хів далеких предків. На території Національного заповідника «Хортиця» збереглися різноманітні культові пам'ятки, стародавні монументальні скульптури, які розкривають дивовижний світогляд минулих поколінь.

За доби бронзи на Хортиці виникли святилища, які, окрім культового призначення, використовувалися для здійснення астрономічних спостережень. Одне з таких святилищ знаходиться на висоті Брагарня, яка здіймається над Дніпром на 31 метр. Науковці та археологи називають його «Українським Стоунхеджем».

Неподалік від балки Велика Молодняга знайдено три святилища, викладені з каменю у вигляді яйця. Яйце – для прадавніх людей було символом зародження всього живого, продовження роду. Окрім цього, архаїчний образ світового яйця пов'язувався з весняними святами. І тому, традиційно, цей символ відіграв важливу роль у календарних ритуалах.

Перше святилище – викладено у формі змія, який оповив яйце. Друге – так зване «велике яйце» завдовжки 7 метрів. У середині цього святилища, або у «жовтку», археологи під час його дослідження знайшли поховання людини. Науковці припускають, що ця людина була жерцем. У третьому чотирьохметровому «яйці» знаходилася унікальна глиняна чотирикутна посудина-жертвник.

Наприкінці XV ст. під впливом політичних, релігійних, соціальних та економічних чинників на півдні українських земель (на території так званого Дикого Поля) формується й поширюється козацтво. Саме з цими часами пов'язані найяскравіші сторінки історії острова. Деякі дослідники стверджують, що прообразом Запорізької Січі є хортицький «замок» Дмитра Вишневецького, який був розміщений на о. Мала Хортиця (нині о. Байда). За історичними джерелами, князь Дмитро Вишневецький у 1556 р. побудував укріплення, в якому постійно перебувало до 300 козаків. Під час археологічних досліджень у 90-х роках XX ст. тут було виявлено його рештки, предмети озброєння – рушниці, уламки шабель, сокири, наконечники стріл, ядра, польські монети тощо. Після Байди Вишневецького на Хортиці в 1577–1578 роках було побудовано укріплення гетьмана Якова Шаха. Свідченням цього є згадки представника польського короля Стефана Баторія – шляхтича Самуїла Зборовського. Деякі дослідники Хортиці (Дмитро Яворницький, князь Мишецький, Андріан Кащенко) стверджують, що на початку XVII ст. на острові перебував видатний полководець, талановитий гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Існує припущення, що певний час тут розташову-

вався з військом гетьман Запорізького козацтва Марко Жмайло. У 1628–1629 роках, за народними переказами, із Хортиці вирушали в походи проти турків і татар загони гетьмана Війська Запорізького Івана Сулими. Побував на Хортиці й Богдан Хмельницький.

Бурхливі події XVIII ст. залишили на острові свої сліди. Під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. було побудовано лінію земляних укріплень. Протягом тривалого часу на Хортиці перебували російські війська та козацькі загони, які спільно виступали проти Османської імперії. Для підтримки російської армії з моря на о. Мала Хортиця побудували Запорізьку корабельну верф.

У 1775 р. після скасування Запорізької Січі царський уряд роздавав землі козаків російським та українським поміщикам, чиновникам, офіцерам у «рангові дачі». Хортиця та землі на правому березі були подаровані князю Г. Потьомкіну, який згодом передав острів казні. З 1789 року тут оселилися 18 сімей німців-менонітів з Данціга. Їм надавалися значні пільги для початку господарювання. За розповідями менонітів, у перші роки після їхнього поселення «ще витав дух козацтва: на острові та поблизу нього по Дніпру залишились декілька запорожців, що займалися рибальством та звіриним промислом. Вони жили по зимівниках і зберігали вірність традиціям та звичаям запорожців»¹.

Улітку 1843 року на Хортиці побував 29-річний Шевченко. У травні 2005 року з допомогою краєзнавців визначено маршрут, яким ходив по острову поет. На цьому шляху встановлено сім гранітних брил, на котрих висічено рядки із творів великого Кобзаря, де згадується Хортиця і Великий Луг Запорозький. Таким чином виник меморіально-туристичний маршрут «Тарасова Стежка».

Чимало змін випало на долю Хортиці в першій половині XX століття. На будівництво Дніпрельстану (1927–1932 рр.) та промислових об'єктів приїхали тисячі людей. Частина переселенців мешкала на острові, що мало вагомий вплив на перейменування його вже існуючих географічних назв.

Стан ландшафту урочищ Хортиці зазнав великих втрат від діяльності людини. Тож, враховуючи природну та історичну цінність острова, 18 вересня 1965 року Хортицю оголосили Державним історико-культурним заповідником, а 5 квітня 1993 року – вона отримала статус Національного заповідника.

¹ Всеосяжна Хортиця. – С. 22.

Хортиця є не лише історичною цінністю, а й природною. Вчені геологи стверджують, що острів утворився в результаті геологічного розлому, який стався більше 2 млн років тому. Через цей розлом пра-Дніпро змінив напрям своєї течії до заходу, створивши спочатку Старий, а потім і Новий Дніпро, які обійняли новоутворений острів з обох боків. Геологічною основою району є докембрійські граніти Українського кристалічного щита, від якого і відколовся острів. Вік цих гранітів – 2,5 млрд років.

Гранітна основа острова розташована під великим нахилом: різниця між висотою північної та південної частин – більше 40 метрів. У цьому й полягає першопричина унікальності Хортиці. Її можна умовно поділити на три дуже відмінні одна від одної частини.

Перша – скеляста частина: круті обривисті гранітні схили північного, північно-східного та північно-західного узбережжя, на яких збереглися давні реліктові рослини (тобто такі, які залишились існувати в незміненому стані з минулих геологічних часів) – папороті. Тут можна побачити й петрофітний (кам'яний) степ.

Друга частина острова – підвищена: плато – рівнина, порізана балками, що спускаються до Дніпра. 18 найбільших балок належать до особливо цінних природних об'єктів (мають власні назви, що пов'язані з перебуванням на острові козаків).

Третя – низинна частина: південний край острова (заплава), помережаний мальовничими озерами, затоками і протоками. Тут буває плавневий ліс – царство водної, приводної рослинності та птахів.

На території Національного заповідника «Хортиця» під охороною перебувають дев'ять особливо цінних природно-територіальних комплексів. Це плавневі ліси та луки, справжні й петрофітні степи, скелясті відшарування гранітів, балки, нагірні діброви, «висячі» болота, озерні комплекси.

Наслідком різноманітності природних комплексів стало надзвичайне видове багатство рослинного й тваринного світу острова.

Флора і фауна Хортиці відзначаються видовою різноманітністю, не характерною для більшості річкових островів: 21% від загальної кількості видів вищих судинних рослин та 48% від загальної кількості хребетних тварин України. Це при тому, що острів має площу всього 23,3 кв. км. (довжина – 12,5 км, ширина – 2,5 км) і що антропогенно зміненими є 75% його території.

Протягом останніх століть природа Хортиці потерпала від втручання людини: вирубували ліси, розорювали під рілля та сади козацькі степи, будували селища, санаторії, транспортні магістралі, засмі-

чували середовище; після побудови Дніпрогесу змінився гідрологічний режим, плавні затопились водою Каховського водосховища... А острів і досі дивує людей своїми природними багатствами. На думку вчених, висока стійкість екосистем по відношенню до абіотичних факторів зумовлена великим біологічним різноманіттям. Тільки досліджених біологічних видів нараховується понад двох тисяч: більше тисячі видів рослин, шість сотень комах, дві сотні видів птахів, два десятки видів ссавців. Серед них до Червоної книги занесено 28 видів вищих судинних рослин, 34 види комах, 33 види птахів, 1 вид плазунів та 1 вид ссавців.

Хортицю оточують численні великі та малі острови і скелі, які входять до заповідної території. З північного краю височать Три Стовпи, що складаються з трьох скель: Диван або Крісло Катерини (Катеринин Хрещеник), Середній Стовп та Похилий. Проходи між ними називаються Ворвідами. Диван Катерини народна легенда пов'язує з ім'ям російської імператриці Катерини II, яка під час подорожі до Херсону у 1787 р. нібито тут затрималася. Скеля дійсно схожа на диван, але імператриця тут ніколи не була. На Середньому Стовпі є заглиблення діаметром 1,5 м, глибиною до 1 м, утворене від набігання води на каміння. Це – «Запорозька миска». За народними переказами, в сонячні пекучі дні в цій мисці козаки варили галушки й годували один одного півтораметровими ложками. Назва третього Стовпа – Похилий – утворилася від форми скелі.

Ліворуч від Стовпів стоять камені – Два Стоги, дещо схожі на скирти соломи. Зараз частіше можна чути інші назви – Два Брати або Близнюки. З північної сторони Хортиці перед Дніпрогесом лежить острів Дубовий, який за його форму нерідко називають Середнім, Тополиним або Черепахою. На лівому березі Дніпра навпроти Хортиці розташувалось урочище Сагайдачного. Колись це був широкий просторий луг, оточений кручами, тут стояли розкішні дерева.

Перед урочищем виступали дві скелі: Дурна та Середня (скеля Сагайдачного). За народними переказами, на Дурній скелі карали козаків. Влітку вона сильно прогрівалась і була такою гарячою, що на ній не можна було встояти босим. Якщо козак провинився, то його приводили на скелю у найспекотніший час – відбувати покарання. За словами лоцманів, таку назву скелі було дано через те, що вона сіла серед Дніпра по-дурному. Скелі Дурна і Середня були значно пошкоджені під час будівництва Дніпрогесу та шлюзу.

Три найвищі скелі острова називають Головами: в північній частині – Вища, на східному березі – Середня і в плавнях – Нижня. З пів-

нічного кута Хортиці, під навислою брилою скелі Вища Голова, видніється так звана Змієва печера (довжина – більше 4 м, ширина – 1 м, висота – 5 м). При її дослідженні в 1879 р. на дні знайшли декілька кісток тварин і птахів, черепки ліпного посуду та крем'яні сколи. Ще раніше місцеві рибалки наштовхнулися тут на зотліле сукно, сідло та зброю козацьких часів. У народі печеру пов'язують з легендою про величезного Змія, який жив за часів козаків-запорожців і щонаочі з'являвся на небосхилі та освітлював Дніпро.

Численні балки, якими перерізна Хортиця, є унікальними природними об'єктами. Кожна з них має цікаву історію своєї назви. Так балка та скеля Совутина ведуть свою назву від козака Совути, який жив тут у просторій землянці та наглядав за табунниками й пастухами, займався рибальством і полюванням. Серед найкрасивіших балок північно-східного узбережжя особливо вирізняється Велика Молодняга, яка у давнину йменувалася Брагарнею. Народна легенда розповідає, що тут виховували молодих козаків, вчили їх стріляти, їздити верхи. Топонім «Брагарня» не має на сьогодні однозначного пояснення. Можливо, він походить від виготовлення браги в цій місцевості.

Балка Костина прозивається за ім'ям козаків-зимівників Шевця і Кості. Вона дуже довга, і сьогодні можна почути також її другу назву – Тещин Язик.

Проти Костиної балки розташований острів Розтьобин, названий іменем козацького рибалки. Острів, порослий кущами верболозу, раніше мав значні розміри. З нього було видно інший острів – Великий Дубовий, який у 1871 році зміло великою повінню.

З підвищеного схилу Хортиці можна побачити плавні східного берега. Ця низинна частина острова, вкрита травою, деревами й кущами, з численною кількістю озер та проток, колись була початком Великого козацького луку.

Навпроти південного краю острова, з правого берега, впадає у Дніпро річка Нижня Хортиця, довжина якої сягає 16 км. Раніше у весняну повінь долина річки заливалася водою на два кілометри. У цей час із Дніпра заходило багато риби.

Північніше від Нижньої тече річка Середня Хортиця, яка дала назву балці – Середньохортицька. Між Середньою Хортицею та берегом острова в деякі роки русло Дніпра так міліло, що його переходили убрід. Гідро-археологічними дослідженнями підтверджено, що тут у давньоруські часи існував «Протолчий брід», який неодноразово згадувався у літописах під 1103, 1190, 1223 роками. У плавневій частині Хортиці археологами в 1976–1980 роках було виявлено давньоруське

поселення XI–XIII ст., яке вважають залишками літописного Протолче. З часом на цьому місці розташувалося золотоординське поселення XIII–XIV ст. Топонім «Протолче» походить від «протолча, протолочча» – стиснута течія річки, перекати, пороги; вузьке місце між крутими берегами. Або – «протолчити», тобто стежинку прокласти.

Із західної сторони острова плавні у північному напрямку поступово звужуються, досягаючи підвищеного берега.

У руслі Старого Дніпра, навпроти Громушиної скелі, можна побачити острів Байда, який протягом останніх чотирьох століть неодноразово змінював свою назву. Як Мала Хортиця він згадується у «Щоденнику» Еріха Лясоти. На плані 1737 р. острів називається Верхньохортицьким, на якому «заложен ретраншемент к адмиралтейству для строения судов» – Запорізька верф. На «Атласі Дніпра 1786 р.» він іменується Вирвою з того часу, коли внаслідок великої повені частина правого берега була відділена протокою («вирвана» площа – 500 га). При німцях-менонітах острів називався Канцерівським, бо лежить навпроти балки Канцерівки. Потім його йменували Гадючим, Лізи Чайкіної та Гетьманським. Довжина о. Байда складає 350 м, ширина – 170 м; північна скеляста частина піднімається на 12 м над рівнем води.

Уздовж північного узбережжя Хортиці, за балкою Музичною, простяглася довга прямовисна Чорна скеля, від якої у південному напрямку, через острів, тягнулись земляні укріплення, побудовані в 1736–1739 рр. За літературною версією письменника С. Складенка, Чорна скеля стала місцем загибелі давньоруського князя Святослава у 972 р.

Безперервна гряда скель північного берега включає також скелю Лазні, названу за зручність вилазки нею. Далі у Дніпро виступає скеля Свиняча голова, яка формою нагадує голову кабана, що п'є воду. Ця дивовижна скеля добре помітна з Дніпровської греблі.

Острів Хортиця – одна зі святинь, на якій тримається й ґрунтується менталітет української нації, свого роду храм під відкритим небом. Природні та історичні реалії цього шматочка суші – і надбання, і власність не лише Запоріжжя, а й усієї України. Плекаючи Хортицю, ми зміцнюємо Україну.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ЗАПОВІДНА Хортиця : зб. пр. співробітників заповідника. Вип. 1 / М-во культури і туризму України, Нац. заповідник «Хортиця» ; під. заг. ред. О. П. Мірущенко. – Запоріжжя, 2006. – 297 с. : іл. – ISBN 978-966-8132-84-X.

На сторінках збірки йдеться про події, які відбувалися на території острова. Увазі читача представлено матеріали щодо його історії та природи, описано археологічні пам'ятки та гідроархеологічні дослідження, нові туристичні маршрути. Книга розповідає про те, як створювалися Музей історії запорозького козацтва та історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» – об'єкти, що користуються найбільшою популярністю як серед громадян нашої держави, так і іноземних туристів.

Кілька публікацій присвячено музейним колекціям заповідника. У збірнику вперше опубліковано роботу В. Г. Фоменка «Хортицька старина».

НОВИЦКИЙ Я. П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности : (за рукописом 1917 р.) / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – 115 с. : іл., портр. – ISBN 966-7482-50-2.

Яків Павлович Новицький (1847–1925), вчитель, етнограф, фольклорист, краєзнавець, археограф, є першим дослідником Хортиці. Надрукованою у повному обсязі свою працю вчений, на жаль, не побачив. Рукопис пролежав в архіві майже 80 років і вперше був оприлюднений у 1997 р. Друге видання дослідження Я. Новицького ілюстровано унікальними фотографіями з колекції автора, що раніше не публікувалися, та знімками сучасних запорізьких фотохудожників.

ВІЛІНОВ Ю. А. Хортиця – острів у філіграні епох і шляхів : (Хортицький колаж) / Ю. А. Вілінов ; пер. з рос. О. Шелегеди. – Запоріжжя : Поліграф, 2005. – 201 с. : іл. – ISBN 966-375-004-9.

Ця гарно ілюстрована книга – цікаве краєзнавче дослідження, в якому світова історія переплітається з історією Запорізького краю, книга-гіпотеза, книга-енциклопедія. Автор публікує власні відкриття та припущення, маловідомі факти й запорізькі апокрифи від найдавніших часів до сьогодення: щодо географії та археології Хортиці, початків писаної історії острова, археологічних розкопок замку Байди, результатів сучасних досліджень археологів та краєзнавців.

ВСЕОСЯЖНА Хортиця / М. А. Остапенко, С. Г. Охріменко, С. І. Таранцев [та ін.] // Чумац. шлях. – 2008. – № 3. – С. 18–23 ; № 4. – С. 10–15.

У статті йдеться про найяскравіші сторінки історії, неповторну природу острова, котрий із найдавніших часів був своєрідним духовним центром для людей, які населяли цю місцевість у різні епохи. Про це, зокрема, свідчать знайдені археологами святилища, що можна вважати «архітектурним» втіленням давніми людьми культу зародження всього живого з яйця. Особливу увагу автори статті приділили топоніміці Хортиці – похо-

дженням древніх і сучасних назв балок, скель, малих островів, що входять до заповідної території.

МАТРОСЕНКО М. Краса й гордість України – Національний заповідник «Хортиця» / М. Матросенко // Віче. – 2009. – № 4. – С. 45–46 : фотогр.

У статті йдеться про основні функції Національного заповідника «Хортиця» як науково-дослідної та рекреаційно-освітньої установи: охорону пам'яток історії, культури та природних об'єктів; збирання, вивчення, зберігання та популяризацію раритетів, пов'язаних із історією Запорізького краю та запорізького козацтва.

СЛАВИНСЬКИЙ М. І сьогодні – Хортиця! / М. Славинський // Віче. – 2007. – № 17. – С. 68–76 : фотогр.

Автор статті веде розмову про історичне минуле та сучасний стан Хортиці зі старшим науковим співробітником історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» М. Чередниченком, завідувачем культурно-просвітницького відділу заповідника Т. Митрофановою, генеральним директором заповідника К. Сушком.

СУПРУНЕНКО В. П. Острів Хортиця : тайна геогр. названий : топоніміка, природа, достопримечательности / В. П. Супруненко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 46 с. : ил. – ISBN 966-653-180-1.

Книга, в якій розшифровано назви хортицьких балок, скель і плавневих озер, – це своєрідний докладний путівник легендарним островом. У давніх, старовинних і зовсім нових географічних іменах Хортиці відображено її унікальну природу, яскраву історію краю за порогами, козацькі легенди та перекази. У виданні використано старовинні малюнки та літографії, а також графічні роботи В. Шенделя, Г. Марченка, І. Опілат, В. Коробова, А. Базилевича, А. Монастирського.

ЦІЛЮЩА Хортиця / Ю. І. Корнієвський, М. С. Фурса, В. Г. Корнієвська [та ін.]. – Запоріжжя : [Вид.-во Запоріз. держ. мед. ун-ту], 2009. – 551 с. – ISBN 966-417-041-0.

У книзі представлено результати багаторічної праці з вивчення флори Хортиці колективом співробітників кафедри фармакогнозії з курсом ботаніки Запорізького державного медичного університету, Національного заповідника «Хортиця».

Наведено реєстр рослинного світу острова, визначено характеристику рослинності: степової, лісової, плавневої. В окремому розділі стисло описано ботанічні ознаки, хімічний склад, фармакологічні властивості та застосування в медичній практиці більше 340 видів лікарських рослин. Книга містить понад 300 фотографій рослин.

МИХАЙЛОВ Н. Легенды Хортицы / Н. Михайлов, Н. Кузьменко ; фотоэтюды Б. Петрова. – Запоріжжя : Тандем-У, 2006. – 111 с. : ил.

Легенди й перекази – це дорогоцінні крупинки духовної культури, народної поетичної пам'яті про минуле, які бережно передаються від покоління до покоління, зберігаючи свіже дихання минулих часів.

Збірник відображає різноманітну тематичну палітру жанру : історичні, топонімічні, релігійні, побутові, демонологічні легенди й перекази.

ЛЕНЧЕНКО В. Замок Дмитра Вишневецького [на о. Хортиця] : історія і проект реконструкції / В. Ленченко // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 46–51.

РОМАНЦОВА Н. І. Хортицький замок князя Д. Вишневецького в історії козацтва : проблема в українській історіографії / Н. І. Романцова // Іст. і політол. дослідж. – 2007. – № 1/2. – С. 234–240.

Висвітлюються питання, пов'язані з Хортицьким замком Д. Вишневецького, його історичним значенням, місцем розташування, датуванням будівництва укріплення. В розвідці В. Ленченка представлено графічну реконструкцію замку, яку нині покладено в основу проектних пропозицій із відтворення цієї споруди. У статті Н. І. Романцової особливу увагу приділено особистості та діяльності князя Д. Вишневецького, проаналізовано концепції українських істориків ХІХ – початку ХХІ ст. стосовно його ролі в організації козацтва.

КОБАЛІЯ Д. Р. «Запорозька чайка» : історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов ; Нац. заповідник «Хортиця». – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – 167 с. : іл. – (Історія та археологія Хортиці ; вип. 1). – ISBN 966-8132-54-8.

У травні 1999 р. у Запоріжжі з ініціативи Експедиції підводних археологічних робіт (ЕПАР) було розпочато унікальний проект під назвою «Запорозька чайка». Його метою стало вивчення, підйом та реставрація великого козацького човна 1738 року – унікальної пам'ятки, знайденої на дніпровому дні поблизу о. Хортиця.

Пропонована книга – це своєрідний підсумок проведених робіт і висвітлює не тільки археологічні дослідження під водою, техніку підйому, методику консервації судна, але й маловідомі історичні факти, що стосуються перипетій воєнного суднобудування в першій половині ХVІІІ ст.

СУШКО К. І. Бентежна Хортиця : Чи зможе Україна врятувати найдивовижніше із своїх семи чудес? : роман-застереження / К. І. Сушко. – Д. : ІМА-прес, 2008. – 600 с. : іл. – ISBN 978-966-331-239-2.

У романі-застереженні автор розмірковує над майбутнім найбільшого острова на Дніпрі, розповідає про досить драматичний період свого життя, коли він обіймав посаду генерального директора Національного заповідника «Хортиця».

СУШКО К. І. Острів Хортиця : іст.-публіцист. розвідка / К. І. Сушко. – Запоріжжя : Дике поле, 2001. – 197 с. – ISBN 966-7037-64-9.

Пропонована книжка – перша спроба послідовної подачі великої кількості фактів із «біографії» славетного острова на тлі його унікальної

природи. Незважаючи на те, що в історії Хортиці багато драматичних, а то й відверто трагічних періодів, усе видання пронизано ідеями Терпимості, Милосердя, Єдності.

СУШКО К. І. Стежка на Хортиці : есе / К. І. Сушко. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 71 с. – ISBN 966-8268-74-1.

Вісім провідних запорізьких поетів засвідчують своє ставлення до Хортиці. У кого з митців почуття щиріші, проникливіші та глибші? У ролі своєрідного арбітра спробував виступити прозаїк – автор цього есе.

СУШКО К. І. Я вибираю Хортицю : роман-осягнення / К. І. Сушко. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 360 с. : іл. – ISBN 966-8268-56-3.

Вперше історія славетного острова, від найдавніших часів і до сьогодні, з багатьма вельми драматичними епізодами, подається в руслі міркувань, прагнень та вчинків конкретної людини. Своєрідним тлом, на якому розгортаються події, стало життя автора тривалістю в півстоліття.

ВІКОВІЧНА Хортиця : фотоальбом С. Лаврова = Everlasting Khorlytsia : album of art photography by S. Lavrov / [передм. Ю. Вілінова]. – Запоріжжя : Дике поле, 2009. – 207 с. – Укр., англ. – ISBN 978-966-2994-22-3.

ХОРТИЦЯ : альбом / [авт. тексту і упоряд. К. І. Сушко]. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 125 с. : кольор. фотоіл. – ISBN 966-8132-79-3.

Фотографії, вміщені в альбомах, підтверджують, що Хортиця прекрасна завжди: і у весняному вінку, і з голим віттям, на світанку й на заході сонця...

Стислу інформацію про пам'ятки Хортиці можна отримати з таких публікацій:

ГУК О. Тайны и загадки Хортицы / О. Гук // Сто великих тайн и загадок Украины / О. Гук. – К., 2010. – С. 161–164. – ISBN 978-966-498-098-9.

ІВАНЧЕНКО Н. Нові туристичні об'єкти Хортиці / Н. Іванченко // Музеї України. – 2008. – № 3/4. – С. 3.

ІВЧЕНКО А. С. Україна = Ukraine / А. С. Івченко ; пер. І. Ільїна, О. Кальниченка. – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2010. – 223 с. : фотогр. – Парал. укр., англ. – ISBN 978-966-14-0064-0. – Із змісту: [Про о. Хортиця]. – С. 73–74.

КЛОЧКО В. Національний заповідник «Хортиця»: сучасний стан і перспективи / В. Клочко // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 2–3.

СУПРУНЕНКО В. П. Хортицкое диво / В. П. Супруненко // Сто чудес Запорожского края : Дива природы. Загадки истории. Древности и клады. Легенды и предания / В. П. Супруненко. – Запорожье, 2009. – С. 61–65. – ISBN 978-966-2404-00-5.

* * *

АРХЕОЛОГІЧНІ пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація : [зб. наук. пр.]. Вип. 1 / НАН України, Ін-т археології, Нац. заповідник «Хортиця» ; уклад., відп. та наук. ред. Н. О. Гаврилюк. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 134 с. : іл. – (Історія та археологія Хортиці). – ISBN 966-8132-58-0.

ВИРСЬКИЙ Д. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року / Д. Вирський // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – 2009. – Вип. 13/14, т. 16/17. – С. 467–474.

ГУЦУЛЯК Р. Виконання консерваційно-реставраційних робіт зі збереження археологічної знахідки – «козацької чайки» на о. Хортиця / Р. Гуцуляк // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 37–44.

ГУЦУЛЯК Р. Консерваційно-реставраційні роботи в Хортицькому заповіднику / Р. Гуцуляк, Ю. Глоба, Н. Поляцькова // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 36–45.

ДІБРОВА С. Остання праця «Нестора української етнографії» : Я. П. Новицький про історичну Хортицю / С. Діброва // Сіверян. літопис. – 2007. – № 5. – С. 74–81.

ДОБРЯНСЬКИЙ В. Капеліна чи шишак? : (за матеріалами фондозбірки Нац. заповідника «Хортиця») / В. Добрянський // Музеї України. – 2008. – № 3/4. – С. 24–25.

ДОБРЯНСЬКИЙ В. Про шаблі козацького часу : (за матеріалами Нац. заповідника «Хортиця») / В. Добрянський // Музеї України – 2008. – № 2. – С. 17–19.

КОБАЛІЯ Д. Хортиця : археол. вивчення / Д. Кобалія // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 14–29.

ЛИМАН І. І. Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці : безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією / І. І. Лиман // Музеї України. – 2006. – № 6. – С. 34–36.

НЕФЕДОВ В. Підводні археологічні дослідження поблизу Хортиці / В. Нефедов, М. Остапенко // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 30–35.

РОЗКОПКИ курганів та відновлення їх насипів на о. Хортиця у 2005 р. / Н. О. Гаврилюк, Ю. Я. Рассмакін, М. А. Остапенко [та ін.] // Археологічні дослідження в Україні, 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 98–103. – ISBN 966- 8132-81-5.

СЕРДЮК О. М. Музеєфікація комплексних пам'яток на основі досвіду розроблення програми науково-проектних, реставраційних та реабілітаційних робіт із консервації пам'яток археології, музеєфікації та відновлення пам'ятних місць, пов'язаних із історією запорозького козацтва о. Хортиця / О. М. Сердюк, Е. Ю. Градун // Пр. Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. дослідж. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 242–252.

СЕРДЮК О. Програма музеєфікації пам'яток Національного заповідника «Хортиця» / О. Сердюк // Пам'ятки України. – 2007. – № 2. – С. 5–13.

СИЛИН О. П. Хортиця : [архітектор про створення музею-заповідника на о. Хортиця] / О. П. Силин // Народ мій є. Народ мій завжди буде / О. П. Силин ; Міжнар. фонд «Україна-3000» (Фонд В. Ющенко) ; упоряд. С. А. Бакута. – К., 2003. – С. 243–259.

СОКУЛЬСЬКИЙ А. Л. Козацька Хортиця : іст.-культ. значення в процесі виникнення і становлення запороз. козацтва : монографія. / А. Л. Сокульський ; Класич. приват. ун-т, Нац. заповідник «Хортиця». – Запоріжжя, 2008. – 762 с. : іл., табл. – ISBN 978-966-414-014-7.

СОКУЛЬСЬКИЙ А. Л. Хортицька Січ за картографічними джерелами : (до 150-річчя від дня народж. Д. Яворницького) / А. Л. Сокульський // Сторінки воен. історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 2. – С. 430–434.

ТРИГУБ В. Гуцульське село на Хортиці / В. Тригуб // Музеї України. – 2007. – № 4. – С. 38.

ЦИТАДЕЛЬ НА ДНІСТРІ

Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»

Хотинщино, твоя земля полита
Густою кров'ю, як терпким вином.
В твоїй землі, китайками повиті,
Сплять козаки глибоким вічним сном.

І. Фостій

Хотин – одне з найдавніших і найвідоміших міст України з більш ніж тисячолітньою історією. Події, пов'язані з цим місцем, його фортецею, залишили помітний слід в історії України, Молдови, Румунії, Польщі, Росії та Туреччини.

По-різному пояснюють походження його назви: від чоловічого імені Хотин (Хотін), поширеного у східних слов'ян у XI–XII ст. (означає «бажаний», «жаданий», «милий»); від дієслова «хотіти»; від імені вождя даків Котизона. Окремі дослідники вказують на тюркське слово «хут» – «велика риба».

Хотин був заснований на початку XI ст. київським князем Володимиром Великим як одна із важливих складових прикордонної системи Русі. Фортеця у той період була дерев'яно-земляною і використовувалася давніми слов'янами для захисту своїх поселень.

Перші кам'яні укріплення, і навіть кам'яна церква, з'явилися тут у середині XIII ст. – у часи князювання Данила Галицького. Він, хоч і змушений був підкоритися Золотій орді, все ж не відмовився від боротьби з ворогом, тому посилено будував нові й укріплював старі фортеці. Хотинські мури побудували з ракушняку та укріпили вапняковим цементом.

Будівництво ж могутніх неприступних стін фортеці відбулося пізніше, в XV ст., коли ці землі опинилися під владою молдавських князів. Зведення важливого стратегічного об'єкта на Дністрі контролював Стефан III Великий. Тоді платформу двора підняли на 8–10 метрів і побудували могутній високий та товстий мур шириною 5 і висотою 40 м та башти.

На подвір'ї було зведено два палаци з воротами між ними. Зі східного палацу переходом можна було потрапити в каплицю, розміщену на другому поверсі двоповерхового житлового корпусу, що примикав до східної стіни.

Оскільки на озброєнні в армії з'явилася вогнепальна артилерія, у фортеці було викопано глибокі підвали, спеціальні підземні приміщення для воїнів. Усе подвір'я фортеці було вимощено кам'яними плитами. При розкопках внутрішнього подвір'я археологи виявили керамічний водопровід, що простягався майже на кілометр у бік від річки. Це свідчить про високу культуру місцевих будівельників. Фрагменти водопроводу, каналізаційних труб експонуються у Хотинському музеї.

Завдяки міцній твердині й вигідному розташуванню, Хотин став центром розвитку ремесел і торгівлі, які, у свою чергу, сприяли розквіту культури та економіки міста. Тут в ті часи відбувалися найбільші у Молдавському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних країн Східної та Західної Європи. Місто було важливим митним пунктом в європейсько-азіатській торгівлі. До наших днів зберігся будинок старої митниці.

У 1476 р. під стінами Хотинської фортеці з'явилася турецька армія. Проте гарнізон замку успішно витримав облогу і відбив усі ворожі приступи. А в 1509 р. на Хотин напали польські зағони: місто спалили, проте замок ворогові взяти не вдалося.

Коли молдавським правителем став войовничий Петру Рареш, почастишали конфлікти з сусідами. Влітку 1538 р. на князівство одночасно напали польська та турецька армії. Польське військо під керівництвом Яна Тарновського два тижні тримало в облозі Хотинську фортецю. Було зроблено підкопи, після чого висадили в повітря частину стін із Надворітною і Південно-східною баштами, знищили східний палац та зруйнували Південно-західну башту.

У 40-х роках XVI ст. фортецю відбудували, а її подвір'я розширили на 25 метрів у південному напрямку. Побудували нову Надворітну башту, відокремлену з обох боків ровами, через які було перекинуто мости. Споруджені у цей період стіни вже не прикрашали орнаментами.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. Хотин неодноразово опинявся у центрі боротьби за владу над Молдавським князівством, в яку втручалися польські феодалі, українські козаки, правителі Туреччини та Волощини. Вчені припускають, що в 1563 р. тут міг побувати під час свого невдалого походу в Молдавію організатор першої козацької Січі – князь Дмитро Вишневецький.

У вересні – на початку жовтня 1621 року біля стін фортеці проходили події знаменитої Хотинської війни, яка прославила запорозьких козаків та їхнього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і

стала зламним моментом в історії Османської імперії. Після Хотинського миру фортеця була повернена молдавським господарям, але фактично її контролювали турки.

Впродовж XVII століття Хотин переходив із рук в руки, ним володіли і польські королі, і турецькі феодалі, неодноразово місто визволяли запорозькі козаки. Під час визвольної війни у Хотині в 1650–1653 рр. перебували війська Богдана Хмельницького.

Детальний опис Хотина цих часів було зроблено турецьким мандрівником Е. Челебі (1657): «Хотин – сильна фортеця, побудована з міцного каменя на березі Дністра. Навколо фортеці 1500 кроків та дуже глибокий яр. Тут є дві брами, з яких одна відкривається з берега Дністра. У середині фортеці є монастир у вигляді фортеці. Він називається Стефанівський. Фортеця солідна, має 80 куполів, покритих драницею. В середині є тільки 60–70 хат, які також покриті драницею, без городів та виноградників. Також тут є майже 50 крамниць. Зовнішнє місто складається з декількох крамниць, покритих очеретом, а їхні фасади направлені до вод Дністра... Тут, в Хотині, приємний клімат та знамениті гарні, чорнокосі дівчата, які ходять з непокритою головою, городи та виноградники, горілка різних сортів, мед та масло»¹.

11 листопада 1673 р. коронний гетьман Ян Собеський на чолі 30-тисячного польсько-литовсько-козацького війська вщент розгромив у Хотині 40-тисячну турецьку армію. Війни з турками тривали ще довгі роки. Тільки на початку XVIII століття туркам вдалося остаточно закріпитися в Хотині й у фортеці.

У 1712–1718 рр. за допомогою французьких інженерів біля замку було збудовано Нову фортецю із землі, дерева і каменю розмірами 250 x 600 м. Її основу склали 6 бастіонів для важкої артилерії. Куртина (стіна та вал між бастіонами) призначалася для рушнично-артилерійського вогню. З боку поля фортецю оточили широким і глибоким ровом, стіни якого виклали каменем (ескарпова і контрескарпова стіни).

На контрескарпі проходила прикрита дерев'яною огорожею дорога, якою пересувалися легкі гармати. Там, де лінія укріплень перетинала яр, звели мур із аркою над потоком. Також мур замикає твердиню з боку Дністра, з'єднуючи вали Нової фортеці з замком. Фортеця мала 4 воріт і декілька ходів. На небезпечних ділянках було закладено 17 мінних галерей. Внаслідок фортифікаційних робіт було не

¹ Цит.: Хотин. Хотинська фортеця // Хотин. Жванець. Окопи, Кривче : турист. путівник / авт.-упоряд. С. Трубочанінов. – Хмельницький, 2008. – С. 9.

лише відсунуто лінію оборони, але й створено табір, здатний вмістити велике військо. Хотинська фортеця стала наймогутнішим вузлом османської оборони на сході Європи.

Хоча в XVIII–XIX ст. фортеця поступово втрачає своє оборонне значення, під її мурами продовжують кипіти битви. Її кілька разів штурмують російські війська. В 1739 році вони вступають в Хотин після перемоги над турками у битві під Ставчанами, в якій хоробро билися з ворогами українці, росіяни, грузини і молдовани. Згодом вони залишили фортецю.

У 1769–1787 рр. росіяни знову штурмують Хотинську фортецю. Але лише після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. за Бухарестським мирним договором (1812) Бессарабію (східна частина Молдавського князівства) було включено до Російської імперії, а Хотин став повітовим містом Бессарабії.

У 1826 р. Хотин отримав герб, на якому було зображено в золотому полі срібну тривежеву цитадель, супроводжену вгорі срібним рівнораменним хрестиком над двома схрещеними шаблями – символами захисту краю від ворогів. На передній вежі – півмісяць на держаку, а на держаках обох крайніх веж – застромлені бунчуки.

Значно зросла чисельність мешканців міста: з 3,4 тис. у 1819 р. до 18 126 тис. у 1897 р. Серед жителів з'явилося чимало росіян (чиновники, духовенство, дворяни, купці) і євреїв, а також поляки, німці.

1856 р. уряд скасував статус Хотинської фортеці як військового об'єкта. Саме місто протягом XIX ст. розбудовувалось на рівнинному плато за регулярним планом.

Багато лиха і страждань жителям Хотина принесли Перша світова та Громадянська війни. У 1918 році на прикордонну Хотинщину претендувало 5 держав: Росія, Україна, Молдавська народна республіка, Австро-Угорщина і Румунія. 10 листопада 1918 року в Хотин вступили війська королівської Румунії. Почалися репресії та терор. Але хотинці не підкорилися новим окупантам.

У січні 1919 року спалахнуло антирумунське повстання. Влада в більш як ста селах перейшла до рук Хотинської Директорії на чолі з Й. І. Волошенком-Мардар'євим. Директорія, підтримувана народом, вирішила вигнати румунів зі свого краю і повернути собі волю.

Протягом 10 днів учасники Хотинського повстання вели запеклі бої з королівськими військами. Проте, увірвавшись 1 лютого в Хотин, загарбники вчинили розправу над населенням. Щодня окупанти вели сотні людей на руїни фортеці, звідки ніхто не повертався.

22 роки Хотин був повітовим центром Румунії. І тільки в 1940 році став районним центром Української РСР.

6 липня 1941 р. до Хотина знову увірвалися загарбники – німецько-румунські війська. Знову почалися роки терору і страждань. У місті вже в перші дні окупації було створено антифашистську організацію, яка діяла цілий рік і яку очолював Кузьма Галкін. Лише в серпні 1942 р. вона була розсекречена і знищена. Визволено місто 3 квітня 1944 р.

Нині комплекс споруд Хотинської фортеці є пам'яткою архітектури національного значення. Сюди входить велика кількість пам'яток архітектури, збудованих різними народами у різні часи та у різних стилях. Вони являють собою неповторний зразок оборонного фортифікаційного зодчества, що зберігся до наших днів.

Фортечні укріплення більш як на кілометр простяглися вздовж високого урвистого берега Дністра. На скелястому мисі, височить громада кам'яних стін. Земляний вал з бастіонами обмежує прямокутну в плані площу розміром 1200 x 250 м. Його збудовано на початку XVIII століття. Закріпачені селяни Хотинщини у 1718 році вирили широкі та глибокі рови, насипали високі вали, вимурували кам'яні стіни... На території нової фортеці розміщувалися казарми, комендантський палац, майстерні, конюшні, лазні, складські та інші приміщення. Але від них майже нічого не збереглося. Залишилася лише кам'яна церква св. Олександра Невського, що була збудована у 1832 році для російського гарнізону, її відреставровано і цей храм є діючим.

Будівничі Хотинського замку декорували стіни з вапняку геометричним орнаментом із червоної цегли у вигляді 6–8 смуг із прямокутників і пірамід. Триступінчасті піраміди, завершені грецькими хрестами, виконували функцію оберега – це так званий «святий Тетрактис». Такі мотиви часто зустрічаються в українському народному мистецтві, особливо на Поділлі. Завдяки орнаменту стіни, висота яких сягає 40 метрів, справляють враження монолітних і надзвичайно могутніх.

Раніше фортечне подвір'я складалося з двох частин, розділених кам'яною стіною. Більша за площею частина подвір'я з жилими будинками і криницею посередині була призначена для гарнізону фортеці, Криниця XV–XVI ст. пробита в скелі на глибину близько 60 м. Воду з неї брали за допомогою великого дерев'яного колеса.

Менша частина фортечного подвір'я між Північною баштою і комендантським палацом призначалося для військово-феодалної

знаті. Раніше навкруги неї була відкрита аркада-галерея, завдяки чому ця частина подвір'я мала затишний вигляд і була досить гарною. Стіни комендантського палацу вкриті суцільним килимом малюнка, який утворює шахове чергування червоних цеглин та білокам'яних блоків. Портали і наличники вікон виконано в готичному стилі з різьбленого каменю. Палац збудовано в другій половині XV століття.

У давні часи фортечне подвір'я було густо забудовано. Сьогодні від житлових споруд, крім палацу, збереглися лише стіни двоповерхового будинку, що прилягає до східної оборонної стіни. В його підземеллях колись знаходилась тюрма, в якій було замучено багато людей. Тут перебував приречений на страту Андрій Боруля – один із керівників селянського повстання 1490–1492 рр. У середньовічній хроніці йдеться про те, що його відвезли в Хотин до начальника міста, який відрубав йому голову. У підземеллях замку мордували повстанців, а потім скидали їх живими з стін замку.

На другому поверсі цього ж приміщення розташовувалася невелика замкова церква, що складалась із прямокутного нефа з півкруглою абсидою зі сходу та прямокутного бабинця із заходу. Вікна церкви одночасно були й бійницями. Майже всю західну стіну центрального приміщення займає величезний портал. На внутрішніх стінах церкви збереглися фрагменти фресок кінця XV – початку XVI століття, їх червоно-жовто-чорні орнаменти нагадують за малюнком, композицією і колоритом мотиви оздоб подільських писанок.

Найбільшою баштою оборонної лінії фортеці є Північна (XV ст.). Вона прямокутна в плані (21x18 м) і спочатку була триярусною, а в XIX столітті з'явився проміжний, 4-й ярус. Висота башти ззовні – близько 68 метрів, з боку подвір'я – 15,75 м. Зверху розміщується огорожений кам'яними зубцями бойовий майданчик. Він перекритий пірамідоподібним шатром. Башта виконувала роль самостійної оборонної одиниці, з середини XVIII ст. використовувалася ще й як складське приміщення.

Вище фортечних стін, крім Північної, здіймаються ще чотири башти: Південна (В'їзна), Східна (вежа смертників), Західна (Комендантська) і Південно-західна. В них також знаходилась важка артилерійська зброя. З башт є виходи на бойові майданчики, що проходять вздовж оборонної стіни шириною майже 5 м. З переднього боку замок захищають кам'яні зубці висотою 3 м. Під час ворожого штурму на бойових майданчиках розміщувалися воїни і через щілини між зубцями стріляли, кидали, каміння, лили окріп та розтоплену смолу, таким

чином захищаючи вхід у фортецю. Завдяки цьому вона була важкодоступною.

У Хотинській фортеці декілька разів проводилися реставраційні роботи – у 1960-1970-х рр. та починаючи з 2001 р. Зокрема, комплекс робіт зі збереження, консервації, реставрації та пристосування пам'яток архітектури було проведено на Північній, Південній, Західній, Південно-західній баштах, у комендантському палаці, замковій церкві, криниці та ін. об'єктах.

Беручи до уваги багаті історичні традиції міста, в 2000 році Постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». У 2002 році древнє місто відзначило свій 1000-літній ювілей.

Не раз використовували образ неприступного замку на березі могутньої річки кінематографісти (фільми «Захар Беркут», «Балада про лицаря Айвенго», «Три мушкетери», «Чорна стріла», «Стріли Робін Гуда» та ін.). 2007 року тут знімали ключові кадри фільму «Тарас Бульба».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ГРИГОР'ЄВА С. Фортеця-казка / С. Григор'єва // Вісн. Пенсійн. фонду України. – 2008. – № 1. – С. 40–41.

У статті йдеться про час заснування Хотинського замку, етапи його будівництва, оповиті таємничістю легенди, а також про участь неприступної твердині в багатьох війнах, у тому числі визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького.

ЛЕГЕНДИ Хотинської фортеці / уклад. Л. О. Дяченко, Г. І. Юркова. – [Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2008]. – 59 іл.

В житті українського народу легенди, як пісня і дума, завжди були супутниками громадського і особистого життя. У збірці представлено легенди про походження назви «Хотин» і будівництво його фортеці, її скарби, а також щодо історичних осіб, доля яких пов'язана з Хотиною.

Стислу інформацію про пам'ятки Хотина можна отримати з таких публікацій:

ІВЧЕНКО А. С. Україна = Ukraine / А. С. Івченко ; пер. І. Ільїна, О. Кальниченка. – Х. : Клуб сімейн. дозвілля, 2010. – 223 с. : фотогр. – Парал. укр., англ. – ISBN 978-966-14-0064-0. – Из змісту: [Про Хотинську фортецю]. – С. 205–206.

КРАЇНА замків і фортець : іст. нариси, фото, картосхеми, реконструкції / [авт.-упоряд. С. Трубчанінов]. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – [Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007]. – 56 с. – Із змісту: [Про Хотинську фортецю]. – С. 14. – ISBN 966-7975-83-8.

М. ХОТИН Чернівецької обл. Фортеця. XIII–XVIII ст. // Замки та фортеці = Castles and fortresses : [альбом] / упорядкув., вступ. ст., комент. та резюме Л. Прибеги. – К., 2007. – С. 326–333. – Укр., англ. – ISBN 978-966-577-078-7.

НИЗОВСКИЙ А. Ю. Хотинская крепость / А. Ю. Низовский // Сто великих чудес Украины / А. Ю. Низовский. – К., 2010. – С. 272–275. – ISBN 978-966-8959-40-0.

РАЩУПКІН О. І. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 111 с. : іл. – Із змісту: [Про Хотинську фортецю]. – С. 103. – ISBN 966-7975-73-8.

ХОТИНСЬКА фортеця // Гуркіна Г. О. Замки та фортеці України / Г. О. Гуркіна, О. В. Сердюк. – Х., 2009. – С. 42–45. – ISBN 978-966-404-634-0.

* * *

ВОЗНИЙ І. Середньовічний Хотин в історіографії вітчизняних та зарубіжних істориків / І. Возний // Слов'янські обрії. – 2006. – Вип. 1. – С. 437–445.

МАСАН О. Етапи будівництва Хотинського замку / О. Масан, С. Пивоваров // Матеріали V Буковинської Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 130-річчю заснування Чернівец. нац. ун-ту імені Юрія Федьковича, 29 верес. 2005 р., Чернівці. Т. 1 : Історія України. Краєзнавство / М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича ; редкол. : С. В. Мельничук (голова) [та ін.]. – Чернівці, 2005. – С. 468–472. – ISBN 966-8653-41-6.

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ світової науки : матеріали III Міжнар. наук. конф. «Вікно в європейську науку», присвяч. 140-річчю від дня народж. Раймунда Фрідріха Кайндля / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, Буковин. етногр. т-во, Буковин. центр археол. досліджень [та ін.] ; редкол. : Г. К. Кожолянюк (наук. ред.) [та ін.]. – Чернівці: Прут, 2006. – 310 с. : портр. – ISBN 966-560-355-8. – Із змісту: Пивоваров С. Нові археологічні матеріали з Хотинської фортеці (розкопки 2005 р.) / С. Пивоваров. – С. 58–60; Масан О. Хотинський замок: новий погляд на його минуле / О. Масан, А. Хабуля. – С. 66–68; Руснак О. Мусульманська культова споруда XVIII ст. на території Хотинської фортеці / О. Руснак. – С. 71–72.

Довідкові видання

ФОРТЕЦЯ-КІНОЗІРКА / [І. Пустиннікова] // Вісім мандрівок Буковиною : [путівник] / авт. тексту і фотогр. І. Пустиннікова. – К., 2009. – С. 169–177 : фотогр.

ХОТИНСЬКА фортеця (XVII ст.) // Хотину – 1000 років : наук.-допоміж. показч. / Хотин. райдержадмін., Хотин. центр. район. б-ка, Чернів. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Івасюка ; підгот. : Ж. І. Грудецька, Л. І. Щербанюк. – Чернівці, 2002. – С. 28–33. – ISBN 966-560-119-9.

ХОТИН. Хотинська фортеця // Хотин. Жванець. Окопи. Кривче : турист. путівник / авт.-упоряд. С. Трубчанінов. – Хмельницький, 2008. – С. 1–17. – ISBN 978-966-7975-96-8.

ХОТИН. Хотинська фортеця // Хотин. Жванець. Окопи. Кривче : турист. путівник / авт.-упоряд. С. Трубчанінов. – Хмельницький, 2006. – С. 1–11. – ISBN 966-7975-70-3.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Археологія
Берегиня
Вестник древней истории (Москва)
Вітчизна
Віче
Державність
Історичні і політологічні дослідження
Історичний журнал
Київ
Київська старовина
Міжнародний туризм
Морська держава
Музеї України
Народна творчість та етнографія
Наука і суспільство
Пам'ятки України
Пам'ять століть
Українська культура
Український історичний журнал
Хортиця (Запоріжжя)
Чумацький шлях

* * *

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». – Режим доступу : <http://niazka.com.ua/>
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – Режим доступу : <http://www.kplavra.kiev.ua/>
«Софіївка». Дендропарк. – Режим. доступу : <http://www.sofiivka.org.ua/>
Національний заповідник «Софія Київська». – Режим доступу : <http://nzs.org.ua/ukr/default.aspx>
Національний заповідник «Херсонес Таврійський». – Режим доступу : <http://www.chersonesos.org/?p=index&l=ukr>
Національний заповідник «Хортиця». – Режим доступу : <http://www.ostrovhortica.org.ua/uk.html?start=32>
«Хотинська фортеця». Державний історико-архітектурний заповідник. – Режим. доступу : <http://hottur.org.ua/>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Айбабин А. И. 75
Александрович В. 18
Алексеева І. 16
Андреев М. 16, 17
Андрущенко Н. П. 73
Анна (царівна) (57)
Анна Іоаннівна (30)
Антоній 27
Апостол Д. (29)
Арустам'ян Ж. 54
Ачкасова В. 59
Бабинов Ю. А. 33, 34, 36, 61, 71, 73, 74, 77, 78
Баженов Л. В. 19
Базилевич А. 88
Бакута С. А. 92
Балакін (Балакин) С. А. 34, 35
Бартош А. Є. 33
Бартош Є. 32
Бекетова И. 58
Бернацкий (Бернацки) А. Б. 73
Білокін С. 33
Бондаренко М. Е. 73, 78
Борис (святий) (57)
Боровський Т. А. 56
Бруснікіна Г. П. 27
Будзей О. 15
Будзинская Н. 32
Буйських (Буйских) А. В. 69, 70, 72, 73, 74
Бусленко Ю. 16, 17
Васильева Е. 33, 59
Васильев М. Г. 35
Васильев О. 33
Васільев С. А. 46, 47
Васіховська (Васиховская) Н. С. 34
Ващенко О. В. 27
Вдовина О. 31, 35, 60
Вдовченко И. И. 74
Величко С. (16)
Виноградська Л. 54
Винокур І. С. (18)
Вирський Д. 91
Вишневецький Д. (89)
Вишневецький Я. (91)
Візір О. П. 27
Вілінов Ю. А. 87, 90
Вінярський В. (18)
Вірченко В. М. 47
Вітте Ян де (18)
Владимиров А. А. 70
Водзинський Є. 59
Возний І. 100
Володимир Великий (57), (72)
Воронцова О. 37
Гаврилюк Н. О. 91
Ганаба С. О. 14
Галата С. 31
Гваньїні Олександр (18)
Гліб (святий) (57)
Глоба Ю. 91
Гомер (45)
Гордієнко Д. С. 59
Грабовой В. Н. 45
Грабянка Г. (16)
Градун Е. Ю. 91
Григор'єва С. 72, 99
Гришин А. Д. 35
Грудецька Ж. І. 101
Гудович І. В. (18)
Гук О. 17, 58, 72, 90
Гуржій І. О. (30)
Гуржій О. 30
Гуркіна Г. О. 17, 73, 100
Гуцуляк Р. 91
Даниленко В. М. 33
Демков В. 45
Демчук Р. В. 56
Денисова Е. А. 74
Дерлеменко Є. А. 46
Дивакіна О. 54
Діанова Т. В. 74
Діброва С. 91
Добров П. В. 60, 61
Добрянський В. 91
Дробна І. В. 18
Дышлык А. 58
Дятлов В. 28, 37

Дяченко Л. О. 14, 99
Дьомін О. Б. 74
Ефимова М. Ю. 31
Жиленко І. В. 29, 31
Журавлев Д. В. 70
Завальнюк О. М. 14, 18
Завгородній Ю. 31, 35, 60
Задорожнюк А. Б. 15
Зайцев А. Н. 34
Звольський С. Г. 37
Зіморович Б. (16)
Золотарев М. И. 69
Зубар (Зубарь) В. М. 68, 69, 70, 72, 74, 75
Зубрицький Д. (16)
Иванов А. В. 76
Иванов О. В.
Ів С. 76
Івакін (Ивакин) Г. Ю. 34, 56
Іванисько С. І. 59
Іванченко Н. 90
Івченко А. С. 17, 33, 58, 90, 99
Івшина Л. 57
Ієвіня І. 71
Ільїн І. 17, 33, 58, 90, 99
Кагамлик С. Р. 29, 38
Кальницький М. Б. 33, 59
Кальниченко О. 17, 33, 58, 90, 99
Картер Дж. К. 68, 75
Катюшин Е. А. 73, 76
Качан Р. 34
Кирило (74)
Кізлик В. 45
Кілессо С. К. 27
Кленина Е. Ю. 73
Климчук О. 16, 17
Клочко В. 90
Клюба Х. М. 76
Кобалія Д. Р. 89, 91
Коваленко О. Б. 34, 35, 36
Коваленко С. А. 76
Коваль О. О. 37, 38
Кожан Е. А. 59
Кожолянко Г. К. 100
Колесникова Л. Г. 70
Колпакова В. М. 34, 35, 37, 38, 59, 60
Комарницький О. Б. 14
Кондратюк А. Ю. 32, 34, 35
Копотун В. А. 46
Корнієвська В. Г. 88
Корнієвський Ю. І. 88
Корнієнко В. В. 57, 60
Корнієнко І. О. (30)
Коробов В. 88
Коростинський С. (16)
Косенко І. С. 45, 47
Кот С. 32
Коцицька В. А. 46
Кравченко Э. А. 70
Крайня О. О. 35
Крамар С. І. 16
Краслянський А. 14
Красовська Н. В. 74
Кривошея І. І. 19, 46, 47
Кримський С. Б. 56, 57
Кришень А. П. 35
Кролевець С. П. 31, 38
Крупа Т. Н. 76
Крыжицкий С. Д. 73, 76
Кубальський О. Н. 35, 60
Кузицин В. И. 78
Кузнець Т. В. 47
Кузьменко Н. 88
Кузьмук О. С. 37
Куковальська (Куковальская) Н. М. 54, 55, 60
Кутайсов В. А. 73, 76
Кучерук О. 35
Лавров С. 90
Лагодзьки Ян 35
Латишева О. В. 76
Ленченко В. 89
Лепер Р. Х. (74)
Лиман І. І. 91
Лисий А. К. 18
Листопад Г. 34
Логвин Г. 55
Логвин Н. 55
Любимов Л. 59
Мазепа І. С. (30, 35)
Мак Г. Р. 68
Макаров И. А. 76

Маклеон 72
Малиновський М. В. 46
Марголіна І. 54
Марченко Г. 88
Марченко Л. В. 68, 69, 73
Марченко О. І. 37
Масан О. 100
Матросенко М. 88
Махун С. 56
Мельничук С. В. 100
Метцель Людвіг (45)
Мефодій (74)
Мешков В. 35
Митрофанова Т. 88
Михайлов Н. 88
Мірущенко О.П. 87
Монастирський А. 88
Мороз П. 46
Моця К. О. 76
Мудрий Ярослав (28, 55)
Назарчук А. А. 59
Нефедов (Нефьодов) В. В. 89, 91
Низовский А. Ю. 17, 33, 46, 59, 73, 100
Николаенко Г. М. 76
Нікітенко М. М. 35, 36
Нікітенко (Никитенко) Н. М. 54, 55, 57, 58, 60, 61
Новицький (Новицкий) Я. П. 87, (91)
Новичихин А. М. 76
Опілат І. 88
Осетрова Г. О. 18
Остапенко М. А. 87, 91
Остапов О. А. 36
Охріменко С. Г. 87
Пернатъев В. 33, 59
Петров Б. 88
Петров М. Б. 15, 16, 19
Пивоваров С. 100
Пітателева О. В. 32, 35
Плавтий Сильван (77)
Пламеницька О. А. 14, 15
Полюшко Г. В. 32
Поляцькова Н. 91
Прахов В. А. (60)
Прибега А. Л. 55
Прибега Л. 17, 100
Пустиннікова І. 101
Пуцко В. 61
Рабіновітц А. 76
Раймунд Фрідріх Кайндль (100)
Рассамакін Ю. Я. 91
Расщупкін О. І. 14, 17, 19, 100
Рейн А. 17
Решетилова О. 56
Родічкін І. Д. 33, 46
Родічкіна О. І. 33, 46
Розпендовски Е. 73
Романцова Н. І. 89
Ростислав Всеволодович (60)
Рошка С. (16)
Русая М. 77
Русакова Ю. М. 37
Руснак О. 100
Русяева М. В. 70
Русяева А. С. 71
Рыбин В. Ф. 37, 59
Сазанов А.В. 76
Самовидець (16)
Самойленко О. Г. 61
Сарновски Т. 77
Седікова Л. В. 76
Серафима (игуменья) 28
Сердюк О. В. 17, 73, 100
Сердюк О. М. 91
Сивко Г. 45
Силин О. П. 92
Сіткарьова О. В. 29, 30, 32
Скляренко В. М. 33, 46, 59, 73
Скоропадський І. (29)
Скржинська (Скржинская) М. В. 71, 77
Скрипник А. Ю. 18
Славинський М. Б. 16, 88
Слесарєв С. А. 33, 35, 60
Сліпушко О. М. 57, 58
Собченко В. Ф. 47
Сокирська В. В. 47
Сокульський А. Л. 92
Сорочан С. Б. 68, 69, 76
Софонович Ф. (16)
Сохань П. С. 56

Старостенко В. И. 37
Степанков В. В. 19
Степанков В. С. 19
Степовик Д. В. 27
Стоянов Р. В. 77
Стржелецкий С. Ф. 77
Супруненко В. П. 88, 90
Сухомейло Т. Г. 45
Сушко К. І. 88, 89, 90
Сюндюков І. 106
Тарнопольська І. О. 37
Татарінцев С. І. 87
Тисячна Н. 56
Толочко Л. 37
Толочко О. П. 56
Толочко П. П. 70
Томак М. 56
Тохтасьев С. Р. 77
Трелоган Дж. 76
Трембецький Станіслав (47)
Тригуб В. 92
Трубчанінов С. В. 14, 17, 18, 19, 72,
100, 101
Урсу Н. 19
Ушаков С. В. 76, 77
Федоров Б. Н. 70
Федорова Л. Д. 35, 60
Фенцур В. В. 18
Феодосій (27)
Фоменко В. Г. 87
Фролова В. С. 72
Фурса М. С. 88
Хабуля А. 100
Хапаев В. В. 69
Хведченя С. Б. 27, 28, 34
Хворостяний А. И. 75
Хмельницький Б. (16, 19, 99)
Храбан Г. Ю. (47)
Чередник В. 18
Чередниченко М. 88
Чернець В. Г. 36
Чобіт Д. 56
Чубова А. П. 70
Шаманаев А.В. 77
Шаповалов Г. І. 36, 61
Шевченко А. В. 71
Шевченко Т. М. 72, 78
Шелегеда О. 87
Шендель В. 88
Шиденко В. А. 31
Шиф Е. М. 45
Шліхта Н. В. 30
Щербак О. В. 30
Щербакова В. 34
Щербанюк Л. І. 101
Щусев О. В. (31)
Юрков В. В. 15
Юркова Г. І. 14, 15, 99
Ясень М. 58
Яшаева Т. Ю. 78

ЗМІСТ

Україна: країна, яку ми любимо, держава, якою ми пишаємося (М. Томенко)	3
Від упорядників.....	5
Квітка на камені: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»	7
Обитель Святого Духа на березі Дніпра: Києво-Печерська лавра. Православний монастир»	20
Рукотворна перлина України: Національний дендрологічний парк «Софіївка»	39
Свята Софія – духовний паладіум України: Всесвітньо відома пам'ятка архітектури Софія Київська.....	48
Українська Троя: Херсонес Таврійський. Давнє місто-держава	62
Острів Слави: Хортиця. Національний заповідник і найбільший ост- рів на Дніпрі.....	79
Цитадель на Дністрі: Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»	93
Список використаних джерел.....	102
Іменний покажчик.....	103

Довідкове видання

Міністерство культури України
Державний заклад
«Національна парламентська бібліотека України»

СІМ ЧУДЕС УКРАЇНИ

Автор-упорядник

Галганова Оксана Олександрівна

Київ 2011

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2866 від 31.05.07

Відповідальна за випуск *Т. Вилегжаніна*
Редактори: *О. Бохан, Н. Маслової-Зоріної*
Комп'ютерне опрацювання *Н. Маслової-Зоріної*

Підписано до друку 22.12.10. Формат 60x84/16. Папір друк.
Умовн. друк. арк. 6,28. Умовн. фарбовідб. 6,28.
Обл.-вид. арк. 6,75. Тир. 100 прим. Зам. 36.
01001, Київ-1, Грушевського, 1.
Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України».
Тел. 278-85-12
Ротапринт НПБУ, 04070, Київ-70, Боричів узвіз, 13.
Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». Тел. 425-31-76